
Meddelanden från RiViH-projektet

Riksantikvarieämbetets & Vitterhetsakademiens äldsta historia

Nr 2 2025

VÄLKOMMEN!

Arbetet med att digitalisera, konservera, forska på och förmedla de arkivhandlingar som står i centrum för RiViH-projektet går vidare. Projektet har presenterats i flera olika sammanhang och vi har påbörjat vår ambition att till projektet knyta externa forskare som arbetar med frågor som tangerar projektet och de aktuella arkivhandlingarna. Syftet med att koppla externa "satellitforskare" till projektet är att skapa konstruktiva dialoger som gynnar forskningen om och användningen av vårt arkivmaterial. Om du är intresserad är du välkommen att höra av dig till någon av projektets deltagare.

I detta andra nummer av vårt meddelande kan du läsa om de senaste arkivalier som blivit digitaliserade och publicerade på våra respektive plattformar Arkivsök och Manuscripta. För Riksantikvarieämbetets del finns nu även delar ur Vitterhetsakademiens protokoll i Ämbetsarkiv 2 och kompletterande delar ur Götiska förbundets samlingar tillgängliga. För Kungliga bibliotekets del har nu totalt 89 handskrifter blivit tillgängliga. Bland senare volymer som publicerats finns bland annat verk av Johannes Bureus, Martin Aschaneus, Jonas H.

Rhezelius, Elias Brenner och Johan Peringskiöld. På tal om Manuscripta så berättar skaparen av denna publiceringstjänst, Patrik Granholm på Kungliga biblioteket, i detta nummer om dess olika funktioner.

Vidare kan du läsa om den forna riksantikvarien Johan Peringskiöld och hans arbete med att dokumentera runstenar under det sena 1600-talet. Till skillnad mot flera av hans tidigare och samtida kollegor tog han för vana att inte bara dokumentera runstenarna utan även delar av de omgivande landskapen. I två olika artiklar kan du även läsa om Sveriges första fornminneslagar och hur arbetet med att ta fram dem gick till. Den första instiftades 1666 och utgick från ett förarbete av riksantikvarien Johan Hadorph, den andra 1828 vilket sammanföll med tidens nationalism och jordbruksreformer som hotade fornlämningsbeståndet. I ytterligare en artikel presenteras två förteckningar över föremål som ingick i Antikvitetsarkivets samling. En jämförelse dem emellan vittnar om att under de nära 80 år som skiljer förteckningarna åt så hade klassificeringsprincipen på ett påtagligt vis förändrats. På vilket sätt får ni läsa om längre ned.

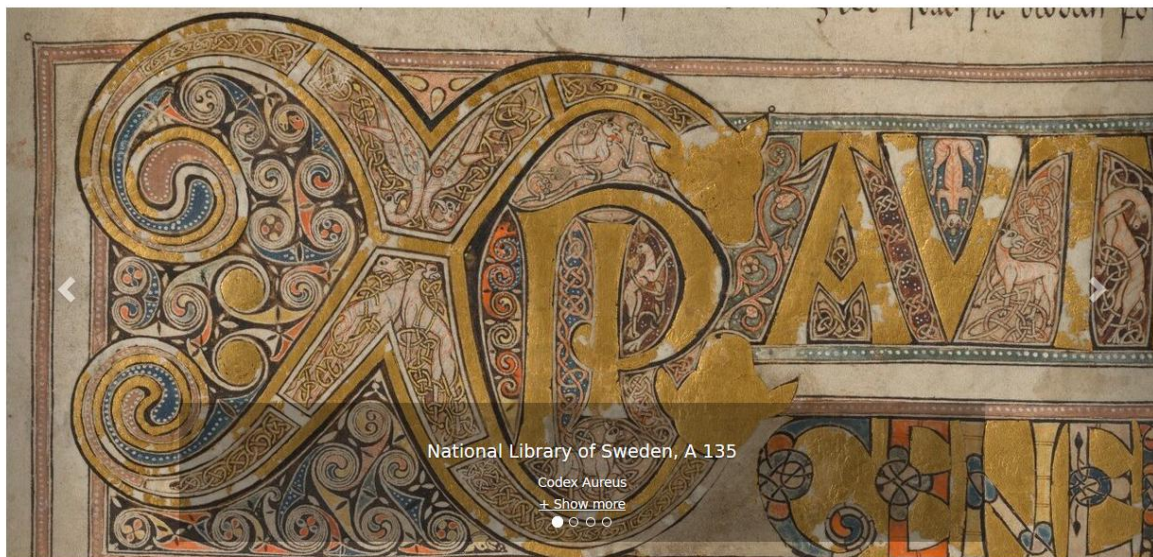
Möjligheter med manuscripta.se

Chris Haffenden intervjuar Patrik Granholm

Ett centralt mål med RiViH-projektet, utöver det digitala bevarandet, är att öka samlingarnas tillgänglighet. I praktiken handlar det om att publicera materialet så att både forskare och allmänhet kan utforska det på egen hand. Ett viktigt verktyg för detta är publikation i tjänsten manuscripta.se. Genom att tillgängliggöra de digitala verken i manuscripta.se blir det möjligt för vem som helst att läsa och inter-

agera med materialet – i princip på samma sätt som med originalet. Men varför passar just manuscripta.se så bra som publiceringsplattform i det här sammanhanget? Och vad krävs i praktiken för att det ska fungera? För en inblick pratade vi med [Patrik Granholm](#), deltagare i projektet, expert på grekiska handskrifter – och grundare av tjänsten manuscripta.se.

manuscripta.se A Digital Catalogue of Medieval and Early Modern Manuscripts in Sweden

Om vi börjar från början: Kan du kort berätta vad manuscripta.se är?

Det är en digital infrastruktur för medeltida och tidigmoderna handskrifter som förvaras vid bibliotek och institutioner i Sverige. Tjänsten riktar sig främst till forskare och studenter på högre nivå – både i Sverige och internationellt – men är öppen för alla.

Plattformen består dels av ett sök- och visningsgränssnitt för handskriftsbeskrivningar och digitaliserade handskrifter, dels av ett katalogiseringsgränssnitt. Beskrivningarna är kodade i TEI-formatet ([Text Encoding Initiative](#)), och de digitala bilderna publiceras enligt IIIF-standarden ([International Image Interoperability Framework](#)), vilket möjliggör flexibel och detaljerad visning av materialet.

Tidsmässigt spänner samlingarna över nästan 1500 år: från 300-talet till början av 1800-talet.

Tjänsten manuscripta.se började utvecklas inom ett RJ-finansierat infrastrukturprojekt vid Uppsala universitetsbibliotek, där målet var att katalogisera och digitalisera alla grekiska handskrifter i Sverige. Projektet löpte mellan 2012 och 2016 och drevs av mig tillsammans med två andra forskare i grekiska.

Vår ursprungliga plan var att använda den befintliga plattformen Alvin, men den kunde varken hantera TEI-formatet eller de detaljerade beskrivningar vi behövde. Därför blev vi tvungna att bygga en egen lösning – och så föddes manuscripta.se. Sedan dess har plattformen utvecklats vidare genom flera andra katalogiserings- och digitaliseringsprojekt.

Vad är IIIF och vad möjliggör det för användare i praktiken?

IIIF står för *International Image Interoperability Framework*. Det är en internationell standard för hur bilder och bilddata kan levereras och visas över webben, på ett enhetligt sätt. IIIF bygger på öppna API:er (programmeringsgränssnitt) och utvecklas av ett globalt konsortium med deltagare från bibliotek, museer, arkiv, mjukvaruföretag och andra organisationer.

Trots att standarden bara funnits i drygt tio år har den fått stor spridning – i Sverige används IIIF bland annat av Kungliga biblioteket, Riksarkivet och Nationalmuseum.

För användaren innebär IIIF flera praktiska möjligheter, till exempel att man kan:

- visa bilder i mycket hög upplösning och anpassa visningen (zooma, rotera, beskära m.m.),
- dela en specifik bild eller utsnitt via en stabil länk (URI),
- kommentera eller transkribera direkt i bildytan,
- jämföra material från olika samlingar i samma visningsfönster.

Sammantaget skapar IIIF en mer flexibel och kraftfull användarupplevelse – särskilt när det gäller handskriftsmaterial och andra bildtunga samlingar.

Vad är det som gör manuscripta.se särskilt väl lämpat för RiViH-projektet?

Antikvitetskollegiets, Antikvitetsarkivets och Vitterhetsakademiens samlingar, som idag är spridda mellan Kungliga biblioteket och Riksantikvarieämbetet, kommer genom manuscripta.se att kunna återförenas digitalt. En viktig fördel i det här sammanhanget är att plattformen gör det möjligt att öppna flera handskrifter sida vid sida och läsa dem parallellt i samma bildvisare – tack vare IIIF-tekniken. Det är en funktion som kan bli särskilt värdefull för forskare som vill följa hur ett verk har utvecklats, kopierats eller kommenterats över tid.

Vi hoppas också kunna bygga vidare på detta i framtiden, bland annat genom att kom-

plettera materialet med HTR (handskriftsigenkänning), vilket skulle göra det möjligt att söka i texterna direkt via gränssnittet.

Hur går det rent praktiskt till att publicera ett verk i manuscripta.se?

När en handskrift har digitiserats sparas bildfilerna i två system: dels i Kungliga bibliotekets digitala arkiv Mimer, dels i bilddatabasen Cumulus – som dock är på väg att avvecklas.

Nästa steg är att hämta en metadatafil i XML-format från Cumulus. Denna fil innehåller information om samtliga bildfiler som hör till den aktuella handskriften. Med hjälp av ett skript extraheras den nödvändiga informationen, som sedan sparas i en CSV-fil. CSV-filen används sedan av ett annat skript för att ladda ner själva bildfilerna.

Samtidigt konverteras bilderna till formatet pyramid-TIFF. Det är ett särskilt bildformat som består av flera lager i olika upplösningar – från tumnagel till full upplösning. Varje lager är dessutom uppdelat i mindre bildrutor (så kallade *tiles*). Det gör att bildvisare på manuscripta.se inte behöver ladda hela bilden på en gång, utan bara de rutor som faktiskt visas. När användaren zoomar eller panorerer laddas nya delar dynamiskt, vilket ger en snabb och följsam användarupplevelse.

När konverteringen är klar laddas bilderna upp till en IIIF-bildserver. Därefter skapas, med hjälp av ännu ett skript, en TEI-XML-fil med en kort beskrivning av handskriften på engelska. Här ingår uppgifter som deskriptiv titel, upphovsperson, datering, språk, omfång och mått – information som hämtas från en tabell och automatiskt infogas i rätt format. Länkar till bildfilerna på bildservern läggs också till i filen.

Framöver kommer den här processen att förenklas betydligt. När allt digitiserat material på Kungliga biblioteket blir tillgängligt via tjänsten data.kb.se kommer manuscripta.se att kunna använda den direkt som IIIF-bildserver. Det betyder att bildfiler inte längre behöver laddas ner och konverteras manuellt – en stor tidsbesparing.

*Elias Brenner, Gamle monumenter i Finland, avritade 1671 och 1672). [Fl 4a](#), fol. 9.
Foto: Kungliga biblioteket (PDM).*

Vilka är de största utmaningarna i det arbetet – vad brukar ta mest tid?

Även om mycket av publiceringsprocessen är automatiserad, är det fortfarande tidskrävande att sammanställa de grundläggande uppgifter som behövs för den korta beskrivningen i manuscripta.se. Det handlar om att ta fram information som deskriptiv titel, upphov, datering, språk, omfång och mått – alltså sådant som krävs för att forskare och andra användare snabbt ska kunna orientera sig i materialet.

Ofta finns det bara några handskrivna rader att utgå från, nedtecknade i den så kallade Realkatalogen – en lappkatalog med notiser, och ibland mer detaljerade beskrivningar, av Kungliga bibliotekets äldre handskrifter. Katalogen har byggts upp av generationer av bibliotekarier, och de äldsta lapparna härstammar faktiskt från Antikvitetsarkivet, skrivna av Carl Reinhold Berch redan på 1750-talet.

Tyvärr är många av dessa uppgifter ganska knapphändiga, vilket gör att man ofta behöver gå tillbaka till själva handskriften – i digital form – för att kunna komplettera informationen.

Har du någon favorit bland det material du hittills publicerat inom projektet – och i så fall, varför just det?

Min personliga favorit är [en handskrift](#) som har kopplingar till mina hemtrakter i Österbotten i Finland. Den har signum Fl 4a och innehåller teckningar av minnesmärken som Elias Brenner gjorde under en resa i Finland 1671–1672, en resa som brukar räknas som den första antikvariska forskningsresan i landet.

Elias Brenner föddes i Storkyro i Österbotten, där hans far var kyrkoherde. Efter studier i Uppsala anställdes han som ritare vid Antik-

vitetskollegiet 1668 och blev så småningom en internationellt framgångsrik miniatyrmålare.

En av teckningarna i handskriften visar Sankt Henrik, Finlands apostel och skyddshelgon, som enligt legenden dödades av bonden Lalli efter att ha våldgästade hans hem. Lalli satte på sig biskopens mössa, men när han senare försökte ta av sig den följde både hår och hårbotten med – ett öde som sägs ha varit ett gudomligt straff.

Hur tror du att manuscripta.se kan påverka hur materialet från RiViH används eller upplevs framöver?

Förhoppningen är att manuscripta.se ska underlätta forskningen genom att återförena samlingarna från Kungliga biblioteket och Riksantikvarieämbetet digitalt – och göra dem tillgängliga i ett gemensamt gränssnitt. Det öppnar inte bara för en mer sammanhängande överblick, utan också för nya typer av komparativa studier som tidigare varit svåra eller omöjliga att genomföra. Möjligheten att läsa flera handskrifter sida vid sida i bildvisaren kan till exempel göra det lättare att följa hur ett verk har utvecklats eller tolkats i olika versioner över tid.

* * *

Vi kommer troligtvis att återkomma till manuscripta.se och dess roll i projektet längre fram – både vad gäller tekniken bakom och det historiska material som görs tillgängligt. Under tiden går det redan nu att ta del av de första publicerade handskrifterna från projektet. En uppdaterad lista över tillgängligt material hittar du via denna [sökänk](#). Välkommen att botanisera bland marginalanteckningar, minnesmärken och andra diverse skatter!

Johan Peringskiöld och landskapet

Magnus Källström

Under ledning av sekreteraren i Antikvitetskollegiet (sedermera assessorn i Antikvitetsarkivet) Johan Hadorph (1630–1693) avbildades under 1600-talets senare hälft mer än tusen av Sveriges runstenar. Teckningarna omvandlades sedan till träsnitt avsedda för ett bokverk som skulle omfatta alla Sveriges runstenar i text och bild (Schück 1933, s. 164 f.). Endast en bråkdel av dessa träsnitt blev tryckta under Hadorphs levnad och i samlad form utkom de först år 1750 i den av Johan Göransson redigerade volymen *Bautil*.

Hadorph ägnade mycket av sin tid åt antikvariska resor runt om i landet, där det framför allt var runstenarna som intresserade honom. Till sin hjälp hade han en ritare som stod för det praktiska arbetet med att avbilda stenarna. En av hans mest begåvade medarbetare var Johan Peringer (1654–1720), som ursprungligen hade anställts som kopparstickare vid Antikvitetskollegiet, men som i maj 1684 fick följa med Hadorph på en resa till Vallentuna i Uppland, där han uppvisade en så stor skicklighet som tecknare att han redan samma höst fick börja arbeta på egen hand i Södermanland (SöR s. LXXXII). Att det blev just detta landskap beror säkert på att Peringer var född i Strängnäs och alltså bör ha varit väl hemmastadd i dessa trakter. Under de följande åren genomgick han hela landskapet med undantag för Södertörn, där en annan av Antikvitetskollegiets ritare – Petrus Helgonius – samtidigt var sysselsatt.

Peringer var en mycket skicklig tecknare och som det verkar också en god runläsare. Till skillnad från många av de andra ritarna från samma tid finns också många av hans ritböcker med originalteckningarna kvar. Det beror kanske dels på att han som Hadorphs efterträdare själv blev riksantikvarie (och då adlad Peringskiöld), dels på att han i sin tur efterträddes av

sin son Johan Fredrik Peringskiöld. Båda peringskiöldarna hade säkert särskild anledning att bevara dessa teckningar, medan de flesta av de övriga ritarnas ”kladdar” numera saknas. Ett annat skäl kan vara att många av dem som Peringskiöld har uppgett ska ha förstörts vid slottsbranden 1697 (Schück 1935, s. 134).

Peringskiölds originalteckningar är inte bara estetiskt tilltalande, utan de ger också en unik möjlighet att studera hans arbetssätt och vad som kunde hända mellan den avbildning som gjordes i fält och det som slutligen förmedlades till trycket. Liksom de övriga ritare som arbetade under Hadorphs ledning gjorde han sina avbildningar skalenligt med hjälp av ett rutsystem, där sidan på en ruta motsvarade en *kvarter* dvs. en fjärdedels aln (14,8 cm). Som framgår av jämförelser med ännu bevarade stenar borgar detta för att proportionerna är riktiga. Även ornamentala detaljer, runformer och avståndet mellan runtecknen är påfallande väl återgivna. Ojämnheter i stenytan och skador har markerats med skraffering.

Teckningarna har först ritats i blyerts och därefter fyllts i med bläck. Någon gång kan man se att enstaka detaljer i den ursprungliga blyersteckningen har hoppats över, men det tillhör ovanligheterna. Betydligt vanligare är att formskäraren har gjort misstag när teckningen skulle överföras till trä och i flera av ritböckerna finns inklistrade träsnitt med korrekturändringar införda med den klassiska rödpennan.

En av Peringskiölds ritböcker som nu har digitaliserats är Fl 5:5 med runstenar i Södermanland, som han enligt titelbladet avbildade under augusti och september 1686. Han reste då i den västra delen av landskapet i trakterna av Eskilstuna och i området kring dagens Katrineholm.

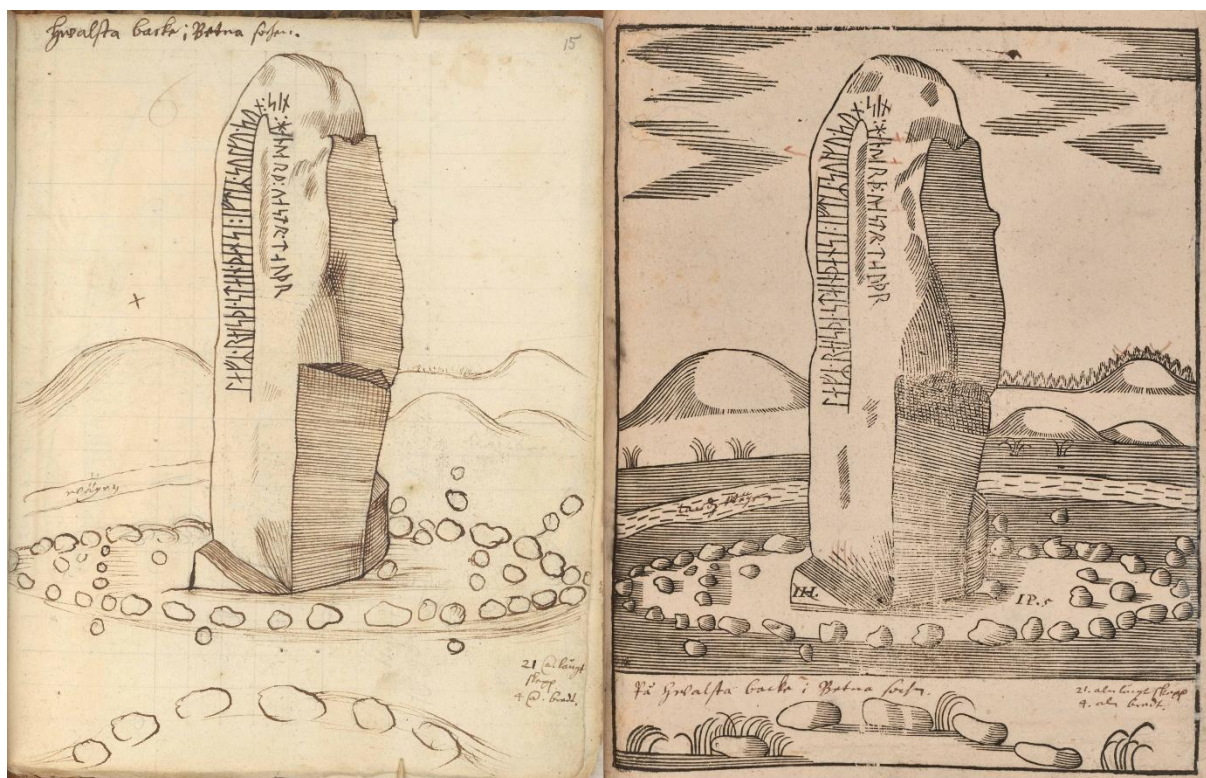

Fig. 1–2. Peringskiölds teckning av runstenen Sö 53 vid Valsta i Bettna socken i Fl 5:5 samt det slutgiltiga träsnittet i Fh 6 (B 794). Foto: Kungliga biblioteket (PDM).

Något som utmärker Peringskiölds runstensavbildningar är att han ofta inte nöjer sig med att avbilda själva runstenen, utan att han också har skildrat det omgivande landskapet och relationen till andra fornlämningar. Detta är givetvis särskilt värdefullt när stenen senare har flyttats eller landskapet förändrats. Påfallande många av de runstenar som ingår i den aktuella ritboken har också senare försvunnit och för några av dem är Peringskiölds teckningar den enda källan.

En av de platser som Peringskiöld besökte 1686 var Valsta i Bettna socken, där det fanns en två och en halv meter hög runsten (Sö 53), som var rest mitt i en skeppssättning (fig. 1). Peringskiölds återgivning av den senare är mycket detaljerad och det ser ut som om stäv- och akterpartiet har varit särskilt markerade med mindre lagda stenar. Han har även angett att skeppet var ”21 alnar långt” och ”4 alnar bredt”, dvs. ca 12,5 × 2,4 m stort. Runstenen hade sin plats på ett gravfält och i förgrunden har han avbildat en del av en rund stensättning och i bakgrunden – på den andra sidan om en väg – fyra gravhögar. Träsnittet (fig. 2) som

grundar sig på denna teckning återger förlagan mycket exakt utan några större förändringar.

Det märkliga runstensmonumentet ska ha funnits kvar i orört skick ännu under 1800-talets första hälft, men när Richard Dybeck kom till platsen 1860 fann han att skeppssättningen var ”förstörd, samt runstenen krossad och lagd i grunden till en byggnad, som är uppförd å platsen der fornlemningen var” (Dybeck 1860, s. 25). Tjugo år senare revs enligt uppgift alla byggnader på gården och uppfördes på nytt och därefter har ingen sett till denna sten. Erik Brate fick under sin undersökningsresa 1898 upplysningar av en person som hade varit med vid detta arbete och som ”förklarade, att runstenen funnits under gamla byggnaden, som stod på gårdsplanen, söder om nuvarande byggnaden; platsen är nu utlagd till trädgård och runstenen ligger antagligen i jorden” (Brate 1898). Gravfältet där stenen har stått finns dock kvar, men består idag bara av runda stensättningar ([RAÄ Bettna 126:1/ L1985:2980](#)).

Det är dock inte alltid som de omgivningar som Peringskiöld har redovisat i sina tecknin-

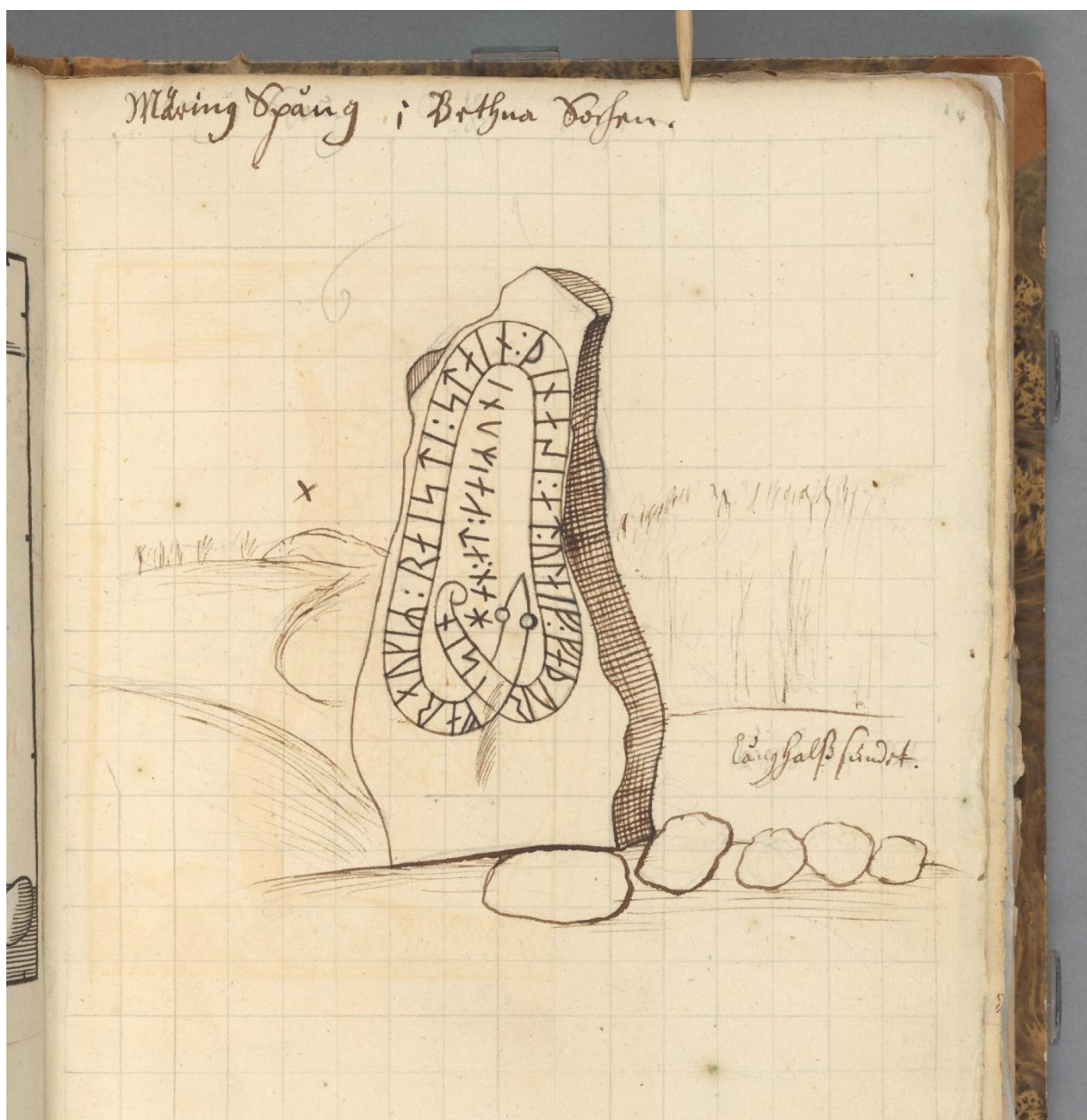

Fig. 3. Peringskiölds teckning i Fl 5:5 av runstenen Sö 52 vid Mälspången i Bettna socken.

Foto: Kungliga biblioteket (PDM).

gar har kommit med på det slutgiltiga träsnittet. Den likaledes nu försvunna Sö 68 hade enligt Peringskiöld sin plats vid "Rennewadzbroon" i Sködinge socken och tack vare de detaljer i landskapet som han har antytt kring stenen är det möjligt att ganska exakt utpeka stenens ursprungliga plats (se Källström 2004, s. 35 f.). På det träsnitt som senare framställdes finns däremot inget av omgivningen med.

Även för runstenen Sö 52, som stod rest vid något som då kallades "Märing Spång" (nu *Mälspången*) i Bettna socken har Peringskiöld avbildat landskapet bakom stenen och till och

med skrivit ut "långhalssundet", så att man förstår att den har stått med ryggen mot ett vatten (fig. 2). På ett provtryck av träsnittet (fig. 3) som sitter inklistrat på motstående sida i handskriften är allt utom tre runda stenar som låg framför stenen bortrensat, men Peringskiöld har ändå med rödpenna senare antytt något i bakgrunden. På det slutgiltiga träsnittet (fig. 4) har detta blivit till en trädsilhuett vid horisonten. Att det som ligger mellan denna och stenen utgörs av vatten framgår egentligen inte av det färdiga träsnittet (på det avdrag som finns i Fh 6 har det liksom i Fl 5:5 försetts med

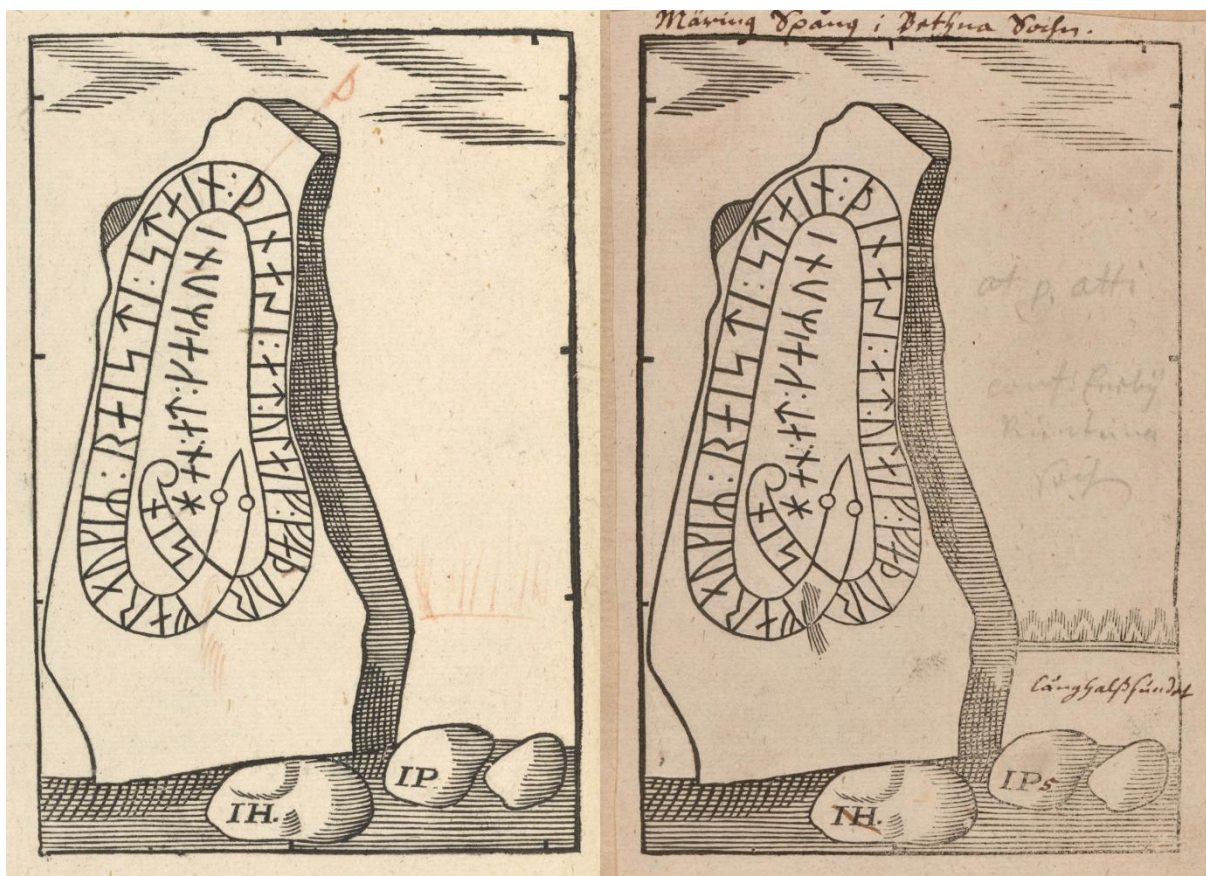

Fig. 4-5. Korrekturavdrag av träsnittet av Sö 52 i Fl 5:5 samt det slutgiltiga träsnittet i Fh 6 (B 795). Foto: Kungliga biblioteket (PDM).

anteckningen "långhalssundet"). I detta fall har alltså avbildningen av landskapet förändrats en hel del jämfört med originalteckningen, vilket är ett viktigt konstaterande när man ska använda avbildningar av Peringskiöld, där inte den ursprungliga teckningen finns kvar.

Ett annat tillvägagångssätt erbjuder hans avbildning av runstenen Sö 61 vid Ösby i Husby-Oppunda, som i dag står rest på vad som kan antas vara dess ursprungliga plats norr om gården. På teckningen i Fl 5:5 (fig. 6) har Peringskiöld i bakgrunden tecknat något som uppenbarligen har varit en gravhög, vilket tyder på att det har funnits ett gravfält i närheten eller åtminstone en enskild hög. Några sådana fornlämningar finns inte längre vid stenen. Intressant är också att högen på det slutgiltiga träsnittet (fig. 7) har getts en sådan form att det där inte alls är lika tydligt att det handlar om en gravhög. Ett besök på platsen (fig. 8) avslöjar dessutom att den vy som Peringskiöld har tecknat stämmer bättre med om stenen på hans tid var vänd åt motsatt håll

och att det är dalen nedanför stenen som man ser i bakgrunden på hans teckning. Detta tyder på att stenen någon gång kan ha vänts.

Ett mer drastiskt exempel på hur den ursprungliga teckningen kan ha transformerats ger Peringskiölds avbildningar av runstenen Sö 73 vid Lyttersta i Västra Vingåkers socken (fig. 9). Stenen står än i dag rest mitt i en tolv meter lång skeppssättning på den norra stranden av sjön Tisnaren vid gränsen mot Östergötland. I Fl 5:5 har Peringskiöld använt ett helt uppslag för att avbilda stenen och skeppssättningen. I den senare har han återgett den resta akterstenen och han har dessutom i bakgrunden tecknat ytterligare en rest spetsig sten, som ser ut att ha varit sprucken över mitten. I teckningen har han angett att avståndet från runstenen till fören respektive aktern uppgick till 8 alnar och nedtill på sidan har han antecknat att skeppet i sin helhet mätte 18 alnar (ca 10,7 meter) i längd, säkert för vid renritningen även kunna återge detta i rätt skala.

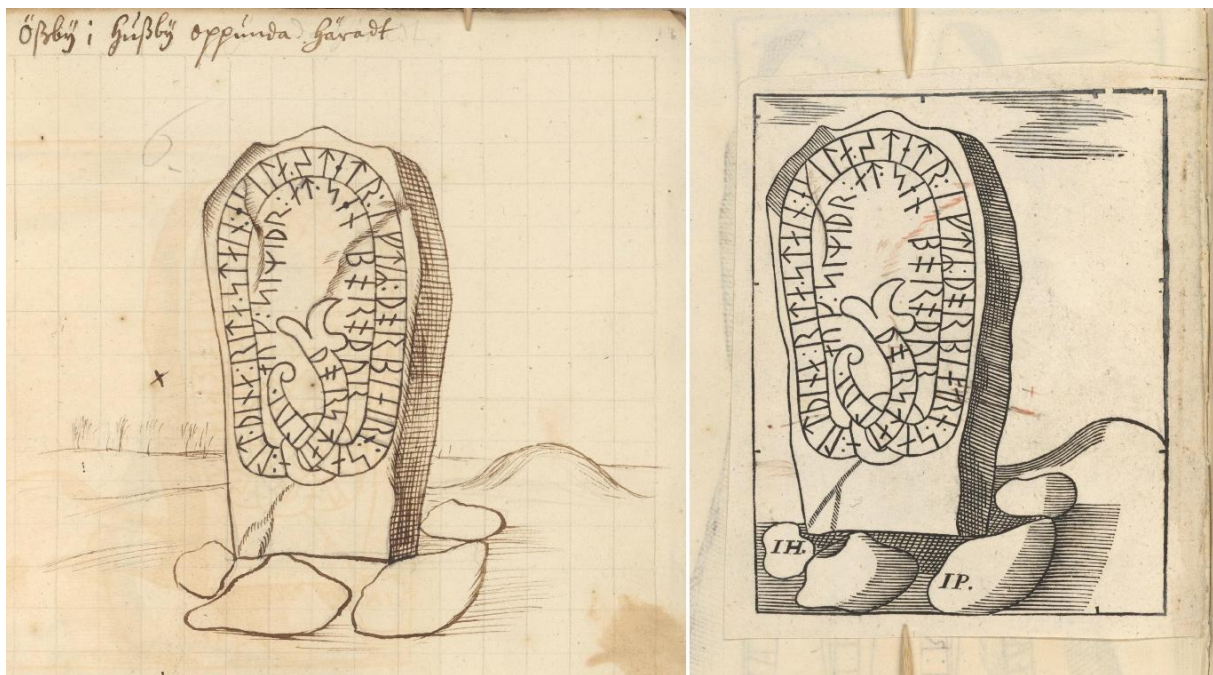

Fig. 6–7. Peringskiölds teckning av Sö 61 i Fl 5:5 samt det slutgiltiga träsnittet i Fh 6 (B 1126).
Foto: Kungliga biblioteket (PDM).

Fig. 8. Baksidan av Ösbystenen med dalen i bakgrunden. Foto: Magnus Källström 2025 (CC BY).

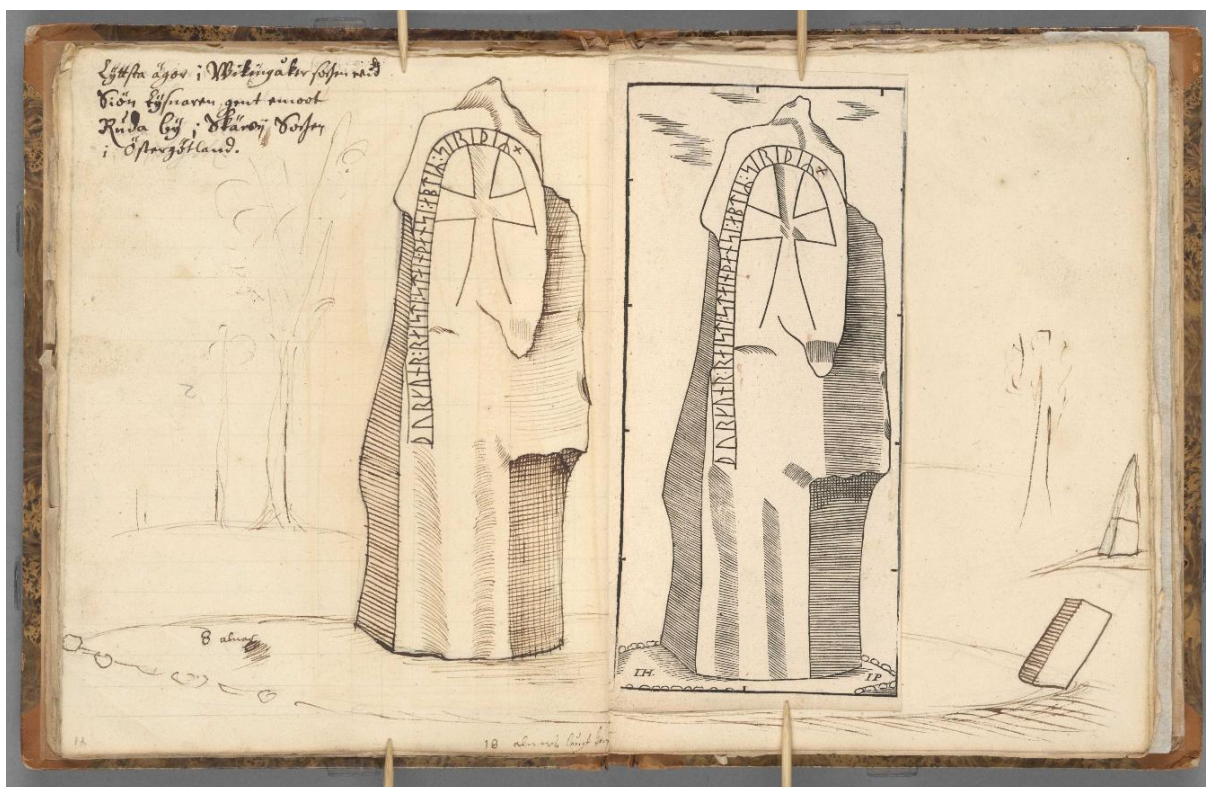

Fig. 9. Peringskiölds teckning och träsnitt (B 786) av runstenen Sö 73 i Fl 5:5.

Foto: Kungliga biblioteket (PDM).

På det färdiga träsnittet, som finns inklistrat på samma uppslag (fig. 9), är det runstenen som helt dominerar och den skeppsformiga stensättningen har krympts ihop till en mer symbolisk representation längst ned i bilden, där ingen av de resta stenarna har fått rum. Hade vi bara haft detta träsnitt och fornlämnningen inte längre hade funnits kvar, skulle vi nog ha tolkat bilden rätt annorlunda.

En jämförelse mellan originalteckningarna och de färdiga träsnitten ger alltså en god uppfattning om hur Peringskiöld arbetade och hur hans avbildningar senare har behandlats. Hur stort inflytande han hade på utformningen av träsnitten under denna tid är osäkert. Man kan anta att det i första hand var den som ledde arbetet, Johan Hadorph, som bestämde hur den slutgiltiga bilden skulle se ut och att den då anpassades efter den tilltänkta publikationen.

Eftersom runstenarna främst betraktades som historiska dokument är det mycket möjligt att även textinnehållet kan ha varit styrande. Den tidigare nämnda Valstastenen (Sö 53) är rest till minne av en person som hade farit

västerut, vilket kan ha varit skälet till att såväl skeppssättningen som det omgivande gravfältet behölls i bilden. På stenen vid Lyttersta (Sö 73), som också står i en skeppssättning, består inskriften däremot bara av en enkel och ganska intetsägande resarformel ("Torgunn reste denna sten efter Sigrid"). I *Färentuna härads runestenar* (1680), som var det enda runarbete som Hadorph själv gav ut, visar de återgivna träsnitten ingenting av det omgivande landskapet utan bara själva runstenen.

Troligen är det Hadorphs del i den slutgiltiga utformningen av trästockarna som också är anledningen till att hans initialer IH finns med på träsnitten från Södermanland, trots att han i de fall som ovan har diskuterats uppenbarligen inte har varit närvarande i fält. På de avdrag av träsnitten som finns inklistrade i Fl 5:5 och Fh 6 har Peringskiöld genomgående strukit över hans initialer, vilket sannolikt beror på just detta. (I vissa fall som beträffande den ovan omnämnda Sö 68 från Sköldinge socken bär träsnittet (B 790) märkligt nog enbart Hadorphs initialer.)

Fig. 10. Peringskiölds träsnitt av Mervallastenen Sö 198 i Fh 6 (B 720).

Foto: Kungliga biblioteket (PDM).

Det verkar också symptomatiskt att sådana träsnitt som Peringskiöld lät utföra efter Hadorphs död 1693 visar betydligt mer av miljön runt runstenarna. Dessa träsnitt är också framställda i ett annat syfte än vad Hadorph hade haft. Hadorphs utgåva av runstenarna i Färentuna härad är påfallande enkel och består i stort sett bara av träsnitten samt en återgivning av inskriften i translitterering till latinska bokstäver och översättning till svenska. Endast för ett fåtal av stenarna finns ytterligare kommentarer. Dessa rör då ofta någon detalj i inskriften, men ibland också förekomsten av "ättehögar" i anslutning till runstenen.

Peringskiöld planerade i stället ett stort upplagt verk, *Monumenta Sveo-Gothorum*, som inte bara skulle omfatta runstenar utan

också andra typer av historiska minnen som kyrkor, epitafier, mynt, sigill etc. För detta krävdes i vissa fall nya avbildningar och man kan av handlingarna se att han bara några månader efter Hadorphs fränfalle ger sig ut på en resa i Uppland för att komplettera med sådant som Hadorph inte hade hunnit med (Schück 1935, s. 128).

Påföljande år reste han till Södermanland, där han bland annat avbildade några runstenar på Selaön. En av dessa var runstenen Sö 200 på det stora Åsagravfältet. Runstenen är här placerad i centrum av bilden, men i bakgrunden avbildas också den stora skeppssättningen samt ett större antal högar och resta stenar (B 721). Detta kan jämföras med den avbildning som Hadorph hade låtit ritaren Petrus

Fig. 11–12. Några exempel på växter avbildade på träsnittet av Mervallastenen (B 720).

Detaljer från avdraget i Fh 6. Foto: Kungliga biblioteket (PDM).

Törnewall utföra och som inte visar något mer än själva runstenen ([B 733](#)). Träsnittet är också utfört i stort format och upptar en hel sida.

På samma sätt har Peringskiöld också skildrat omgivningarna kring Mervallastenen (Sö 198, fig. 10) på Selaön, där förlagan enligt signaturen ritades 1695. Även denna ersatte en betydligt enklare avbildning, som bär Hadorphs och Törnewalls initialer ([B 728](#)).

De träsnitt där Peringskiöld själv har bestämt det slutgiltiga utförandet visar inte bara

andra fornlämningar utan han har också lagt omsorg på att skildra topografin och vegetationen. Exempelvis noterar man på bilden av Mervallastenen i förgrunden ett flertal uppenbarligen individuellt utformade växter (fig. 11–12), vilka knappast har hamnat där av en tillfällighet utan bör återge något som har funnits på platsen. Kanske kan någon botaniskt kunnig utifrån dessa avbildningar till och med säga något om floran kring Mervallastenen vid 1600-talets slut.

Referenser

Riksantikvarieämbetets arkiv

Brate, Erik, 1898: Reseberättelse 1898.

Dybeck, Richard, 1860: Reseberättelse 1860.

[Länk](#)

Kungliga biblioteket

Fh 6, Peringskiöld, Johan: Monumenta Sveo-Gothorum 6. Södermanland, Närke, Värmland (KB). [Länk](#)

Fl 5:5, Peringskiöld, Johan: Runstenar i Södermanland 1686 (KB). [Länk](#)

Litteratur

B = Bautil, se Göransson 1750.

Göransson, Johan. 1750. *Bautil, det är: alle Svea ok Götha rikens runstenar...* Stockholm. [Länk](#)

Hadorph, Johan. 1680. *Färentuna häradz runesténar*. Stockholm. [Länk](#)

Källström, Magnus. 2004. **haira, hira och haramsrka**. Tre namnbelägg, två tolkningsförslag, i: *Blandade runstudier* 3, s. 19–41. Uppsala. (Runrön 18.) [Länk](#)

Schück, Henrik. 1933. *Kgl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien III. Antikvitetskollegiet 2*. Stockholm. [Länk](#)

Schück, Henrik. 1935. *Kgl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien IV. Antikvitetsarkivet 1*. Stockholm. [Länk](#)

Sö + nr = Inskrift publicerad i SöR.

SöR = *Södermanlands runinskrifter*. Granskade och tolkade av Erik Brate och Elias Wessén. 1924–36. Stockholm. (Sveriges runinskrifter 3.) [Länk](#)

Vitterhetsakademiens protokoll tillgängliga via Arkivsök

Emma Hagström Molin

1786 instiftade Gustaf III Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, vilket egentligen innebar att kungen återskapade den akademi som hans mor Lovisa Ulrika (död 1782) hade inrättat 1753. Tanken var att den nya akademien skulle fungera som en humanistisk motsvarighet till Kungliga vetenskapsakademien. De första 22 volymerna av akademiens protokoll från åren 1773 till 1863 är numera tillgängliga via Arkivsök, samlade under kategorin "[Vitterhetsakademien och riksantikvariern – Gemensamma handlingar](#)".

Under de första fyrtio åren fungerade akademien främst som en nämnd för inskrifter på mynt och medaljer samt på publika byggnader, men med tiden breddades uppdraget. Enligt 1828 års fornminnesförordning fick akademien och riksantikvariern överinseende över rikets fornlämningar, vilket även omfattade fast och lös inredning i äldre kyrkobyggnader. 1867 utvidgades befogenheterna genom en ny fornminnesförordning. Det gamla Antikvitetsarkivet omvandlades till Statens historiska museum (SHM), en benämning som användes första gången 1855. Från 1870- och 1880-talen koncentrerades riksantikvariens och Statens historiska museums verksamhet till arkeologi, numismatik och medeltida konst, tidigare hade man även intresserat sig för folkliga traditioner. Åren kring sekelskiftet 1900 började akademien och riksantikvariern intressera sig för byggnadsvård, främst i form av äldre kyrkor.

Publicerade volymer

De publicerade volymerna har arkivsignum ATA/ARK2 1-1/A 1 a/1 till ATA/ARK2_1-1/A 1 a/22 och täcker in åren 1773–1790 (vol. 1); 1791–1799 (2); 1800–1805 (3); 1806–1810 (4); 1808–1815 (5); 1816–1820 (6); 1821–1825 (7); 1826–1830 (8); 1831–1835 (9); 1836–1838 (10); 1839–1841 (11); 1842–1843

(12); 1844–1845 (13); 1846–1847 (14); 1848–1849 (15); 1850–1851 (16); 1852–1853 (17); 1773–1790 (18); 1856–1857 (19); 1858–1859 (20); 1860–1861 (21); 1862–1863 (22).

Kommentar till handlingarna

Samtliga protokoll är inbundna och går under benämningen "K. Academiens Dagbok". Register finns för åren 1836–1863 (det vill säga för vol. 10–22). Den första volymen, för åren **1773–1790**, innehåller ärenden som regelbundet återkommer i protokollen åren igenom. Det handlar om prisämnen och tävlingsskrifter inlämnade till akademien, förslag till utformning av medaljer, minnespenningar, skådepenningar, inskriftioner på byggnader och gravvårdar med mera. Med tiden förekommer även frågor rörande inlösen av mynt och fornfynd regelbundet.

I protokollen för **1791–1799** (vol. 2) nämns särskilt fynd av bland annat mynt, brakteater och smycken i Årbol 1798.

Volymen för åren **1800–1805** (vol. 3) innehåller en redogörelse för Riddarholmsbranden 1802 och dess skador på samlingarna, uppgifter om myntfynd i Kloster och Örkelljunga socknar samt i Laihela och Åbo i Finland och om inlösen av en guldring funnen i Gärdhems socken 1805.

Bland protokollen för åren **1806–1810** (vol. 4) finns redogörelser gällande Gamle Rikssalen (Kungsstugan) i Örebro, Hågahögen i Uppsala, isländska sagor, samt fynd och inlösen av bland annat guld- och silvermynt funna i Asby, spännbucklor från Frösthult, guldbrakeat från Västerljung samt en skrivelse om upptäckande och bevarande av fornlämningar.

För åren **1808–1815** (vol. 5) finns uppgifter rörande fynd av fornlämningar, till exempel Guldten från Högs socken, en guldarmring från

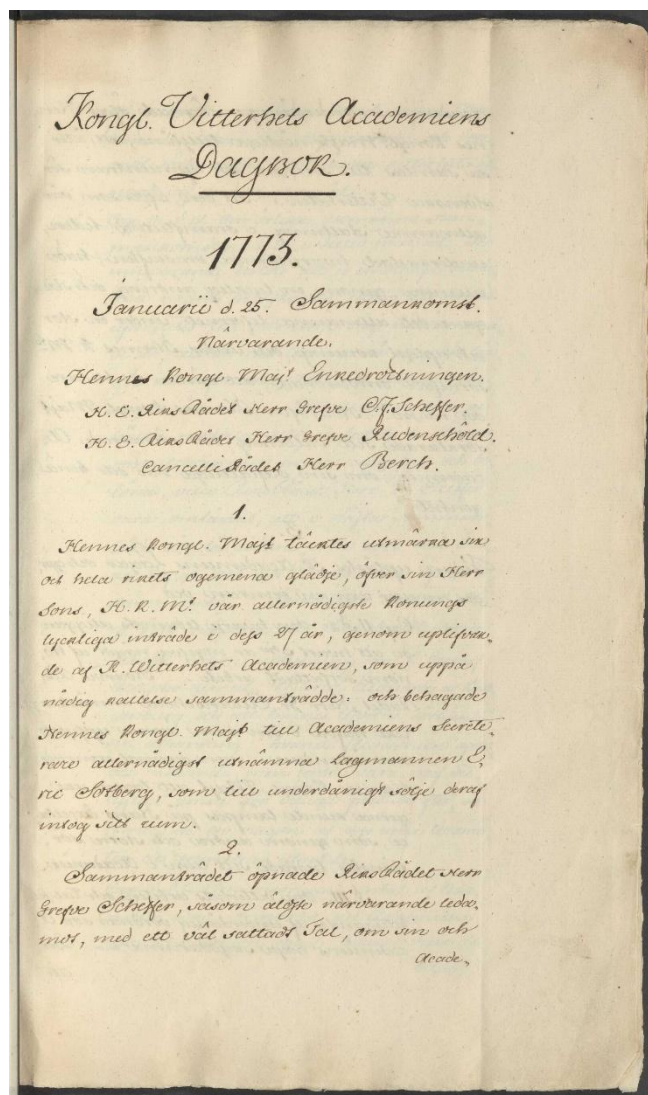

Fig. 1. Första sidan i protokoll från januari 1773. Rikantikvarieämbetets arkiv, Ämbetsarkiv 2 (PDM).

Kvistofta, en guldamulett funnen i Lärbro samt om en planerad grävning efter fornlämningar kring Hemse kyrkogård på Gotland. Protokollet innehåller även en skrivelse rörande fornlämningar författad av Nils Henrik Sjöborg 1814, samt inlösen av Thunbergska samlingen av ostindiska mynt.

Åren 1816–1820 (vol. 6) tar upp gravfynd i Lilla Jored i Kville socken, vridna guldtenar funna i Ullervad, fynd av järnsvärd och smycken på Björkö, myntfynd i Humselynga i Abild socken, med mera. Den innehåller även Nils Henrik Sjöborgs redogörelser om fornlämningars bevarande och om inventering av akademiens samlingar.

I 1821–1825 (vol. 7) års protokoll finns uppgifter om inlösen av mynt och fornfynd, inköp av böcker, däribland numismatiska skrifter och Nils Henrik Sjöborgs bok "Samlingar för Nordens fornälskare", samt uppgifter om donationen av Schering Rosenhanes biblioteket och planschsamling till Vitterhetsakademien.

För åren 1826–1830 (vol. 8) märks särskilt en samlingsdonation av fornsaker från Alexander Seton till akademien, och diskussioner om förvaring av akademiens samlingar samt inbindning av deras äldre handskrifter. Här finns även utlåtande om kostnaderna för vård och bevarande av Gotlands fornlämningar och om underhåll av Isala Kungslada. Dessutom har stöd till Nils Johan Ekdahl forskningsresor till

Gotland och Norrland samt Leonard Rääfs undersökning av Alvastra kloster diskuterats.

I volymen för åren **1831–1835** (vol. 9) finns uppgifter om insända förteckningar av kyrkor enligt kunglig förordning från 1828, ändringar av namnlängden i almanackan, bevarandet av Svinnegarns källa, Nils Johan Ekdahls forskningsresa i Norrland samt renoveringen av Lunds domkyrka.

I protokollen för åren **1836–1838** (vol. 10) återfinns bland annat information om underhållet av Visbys ruiner, en förfrågan om rivning av Östra Silvbergs kapell (Sankt Nikolai kyrka), och om överkalkning av målningar i Litslena kyrka. Från och med denna volym hittas register till protokollen längst bak i densamma.

I volymen för **1839–1841** (vol. 11) återfinns uppgifter om inköp och försäljning av mynt, Sven Nilsson ges tillstånd att undersöka fornlämningar och ättehögar i Östra Vemmenhög och andra platser i Skåne. Här finns även förslag till skrivelse för skydd av äldre kyrkor och deras inventarier inför ombyggnationer och reparationer som har protokollförts, samt diskussioner om kalkmålningarna i Forsas kyrka.

Åren **1842–1843** (vol. 12) har diskussioner om akademiens arkiv, boksamlingar, publikationer, ledamöter, medaljförslag samt inlösen av mynt och fornfynd protokollförts. Undersökning och friläggning av Vårfruberga klosterruin har diskuterats samt Axel Emanuel Holmbergs utgrävning av gravfältet i Naverstad. Därtill har avbildningar av kyrkomålningar i Forsas kyrka före rivning diskuterats samt bevarande och avbildning av kalkmålningarna i Borrby och Solna kyrkor.

Under åren **1844–1845** (vol. 13) diskuteras åter akademiens arkiv, boksamlingar och publikationer. Förslaget om ett Nationalmuseum för visning av samlingarna förekommer, tillsammans med diskussioner om en flytt av Rökstenen från en nedriven tiondebod och dess inmurning i Röks nya kyrka. En ansökan från Anders Lignell att undersöka fornlämningar i Värmland har hanterats, och donationer av handlingar, fornsaker, mynt och böcker från Götiska förbundet till Vitterhetsakademien har dokumenterats. Frågan om skyddet av Borgholms slottsruin och dess fornlämningar har också varit på dagordningen.

I volym 14, som täcker åren **1846–1847** har ruinerna i Visby diskuterats, därtill undersökningen av gravhögarna vid Gamla Uppsala, en runsten funnen i Skärkinds gamla kyrkas mur samt Nils Månsson Mandelgrens resa i Östergötland.

Åren **1848–1849** (vol. 15) förekommer bland annat uppgifter om undersökningen av fornlämningar kring Björkenäs, förvärv från Fredrik Ulrik Wrangels samling till statens museum och rivningarna av Sköns och Styrnäs medeltida kyrkor. Därtill har fyndet av en runsten i Sköns kyrkomur samt ritningar av Heda kyrka inför planerad rivning diskuterats. Här återfinns även en redogörelse och granskning av handlingar och illustrationer från Nils Månsson Mandelgrens resor.

Protokollen från **1850–1851** (vol. 16) tar upp bekostnader för uppresande av Kalvariestenen vid Pelarbacken i Stockholm, avbildandet av kalkmålningar i Häverö kyrka inför reparation, frigörande och flytt av Ledbergsstenen från Ledbergs kyrka kyrkogårdsmur, ansökan om borttagande av äldre byggnader i Skogs i Hamra socken, tillstånd för Nils G. Bruzelius att undersöka gravhögar i Skåne samt förslag till ändringar och tillägg i författningen rörande fornlämningar.

Under åren **1852–1853** (vol. 17) fortsätter diskussioner om kostnaden för uttag och flytt av Ledbergsstenen. Dessutom finns uppgifter om försäljning av inventarier från Skara domkyrka samt från Vårfrukyrkan i Skänninge, om rivning av Flisby och Korsberga medeltida kyrkor samt ansökan om rivning av Lemnhults kyrka.

I nästa omgång protokoll som omfattar åren **1773–1790** (vol. 18) förkommer riktlinjer gällande hanteringen av fornlämningar och fornfynd vid anläggande av järnvägsspår, diskussion av villkor inför rivningen av Kalvsviks medeltida träkyrka, om den planerade rivning av Hjälmseryds kyrka, om försäljning och rivning av Östra Silvbergs kapell, om finansiering för reparationen av en sönderslagen runsten i Västerby i Tumbo socken, om omplaceringen av Turingestenen i Turinge kyrka. Därtill finns uppgifter om en inkommen ansökan om rivning av ruiner i Vamlingbo (Vamlingbo Kastele) och om undersökningar av gravar vid Ultuna.

Under **1856–1857** (vol. 19) behandlades framtagningen av övermålade kalkmålningar i Bunge kyrka upp. Här finns även Bror Emil Hildebrands tryckta redogörelse för målningarna och inskrifterna i Södra Råda kyrka, Nils Månsson Mandelgrens ansökan om medel för utgivning av ”Monuments Scandinaves du moyen age”, information om undersökningar av ett gravfält i Eskesta bys ägor i Tierp, om bevarandet av en gravhög i Hoxla i Sorunda socken och ett gravfält i Valbo socken tillsammans med en upptäckt runsten i Dillnäs och reparationen av byggnaden där Mora Stenar förvaras har behandlats.

År **1858–1859** (vol. 20) finns uppgifter om ett avslag å begäran att ta bort en domarring i Resmo socken, om avbildning av Hille gamla kyrka och dess valvmålningar samt omhändertagande av kyrkans inventarier inför planerad rivning. En utredning av möjligheten att fotografera kyrkomålningar som dokumentationsmetod före rivningar figurerar, så även frågan om Aspnäs gårdskyrka i Östervåla kan omvandlas till vedbod, tillsammans med försäljning av Enångers medeltida kyrka, en anhållan om att staten ska köpa Södra Råda kyrka, ett förslag till ny kunglig förordning om fornlämningsars bevarande, och slutligen om arbeten vid Odinshögen i Gamla Uppsala.

I protokollen för åren **1860–1861** (vol. 21) berörs statens inköp av Södra Råda gamla

kyrka, upptäckt och återställande av kalkmålningar i Kungs-Husby kyrka, en undersökning av Kiviksgraven samt dess fredande och en ättehög samt runsten i Kroksta i Åkerby socken. Förslag på skapande av landskapsföreningar till skydd för fornlämningar har ventilerats, samt fornminnesförordningen från 1828, en flytt av en runsten från golvet i Rådene kyrka till kyrkogården, försäljningen av altartavlan i Fjärestads kyrka inför dess rivning och Föreningen för Nerikes folkspråk och fornminnen.

Den sista volymen ut denna publiceringsomgång avser åren **1862–1863** (vol. 22). I denna hittas förslag på flytt av Kallebysten i Tanums socken till Göteborgs stadsmuseum, diskussion av gåvor och försäljning av kyrkoinventarier som rökelsekar, helgonbilder, altarskåp, relikskrin, ljuskronor, altartavlor och liknande, tillsammans med förslag på inköp av inventarier från gotländska kyrkor. Här finns slutligen information om de upptäckta kalkmålningarna i Vrigstad kyrka inför dess rivning, upptäckten av Järsbergsstenen i Kristinehamn, fridlysningstavlor till Hångers nedrivna kyrka i Bjurum socken samt Ekornavallen i Hornborga socken och om bevarandeåtgärder rörande Kiviksgraven.

Plakatens tidevarv

Johan Hadorphs förarbete till 1666 års fornminneslag och dess rättskulturella sammanhang

Ola Wolfhechel Jensen

Sverige är unikt när det kommer till kulturminnesvårdens historia. Medan flertalet länder fick sina centrala myndigheter under 1800- och 1900-talen grundades Riksantikvarieämbetet redan i början av 1600-talet. Men inte nog med det. Även den svenska kulturmiljölagens historia är tämligen unik (för presentation, se Schück 1932, s. 256–267; Jensen 2018, s. 51–56). Visst stämmer det att flera dekret togs fram för att hindra förstörelsen av kulturlämningar redan under 400-talet och framåt som i Rom (Adlercreutz 2001, s. 15). Skillnaden består i att medan flertalet av dem specifikt avsåg utpekade objekt inom särskilda områden och städer var den svenska fornminneslagen från 1666 generell i betydelsen att samtliga utpekade lämningskategorier, kända som okända, var fredade oavsett var de befanns inom riket. Undantag gjordes för de som fanns på adelns ägor då man räknade med att de som patrioter skulle värna om dem.

Den 28 november 1666 trädde fornminnesplakatet i kraft. Inför det hade ärendet beretts för kung Karl XI och under sommaren samma år gav rikskanslern Magnus Gabriel De la Gardie (1622–1686) riksantikvarien Johan Hadorph (1630–1693) i uppdrag att förverkliga det. Allting gick därefter mycket fort. Redan i september kunde Hadorph till De la Gardie leverera ett digert förarbete med en rad paragrafer och en lång inledande argumentation beträffande plakatets relevans (Riksantikvarieämbetets arkiv, Ämbetsarkiv 1, E1).

När man läser Hadorphs underlag ter det sig vid en första anblick tämligen rörigt. Kalla fakta blandas med känslomässiga utspel och krav på upprättelse för rikets förfäder. En jämförelse med det färdiga plakatet visar dessutom på stora skillnader och man kan knappt tro att

de är skrivna av samma person, vilket jag heller inte gör. Sannolikt var det en juridiskt driven individ som i sin framställan utgick från Johan Hadorphs underlag.

Frågan man ställer sig är vad Hadorphs förarbete egentligen var ett uttryck för: Var det ett resultat av visserligen goda men likväl något osmälta och måhända ostrukturerade tankar? Knappast. Att vi ibland har svårt att förstå logiken i äldre tiders språkdräkter och resonemang beror främst på vår egen bristande kunskap om de värderingar liksom retoriska och stilistiska ideal som påverkade hur man tidigare formulerade sig. Låt oss därför syna några av de faktorer som präglade 1600-talets rättssystem innan vi tar del av Hadorphs förarbete.

Plakatet och dess samtida rättskultur

Starkt förenklat fungerar rättssystem som ett statligt styrningsmedel för institutionell kontroll över samhälleliga processer (se ex. Inger 2010). De rättskällor som ingår i ett rättssystem speglar formella tids- och rumsbundna normer och etiska perspektiv. Inom rättshistorisk forskning talas det om olika tiders *rättskulturer* och betydelsen av att förstå lagar utifrån sin tids sociala, kulturella, ideologiska och politiska perspektiv och ekonomiska system.

Ur ett svenskt rättshistoriskt perspektiv var 1600-talet en omvälvande tid både sett till antalet lagförslag, instiftade lagar och vad som påverkade dem. Perioden präglades av en stark konservatism och religiös ortodoxi. Värt att påminna om i sammanhanget är att riksantikvarien Johannes Bureus (1568–1652) var en djupt religiös man vilket även präglade hans intresse för runologi. Som teosof sökte han den gudom-

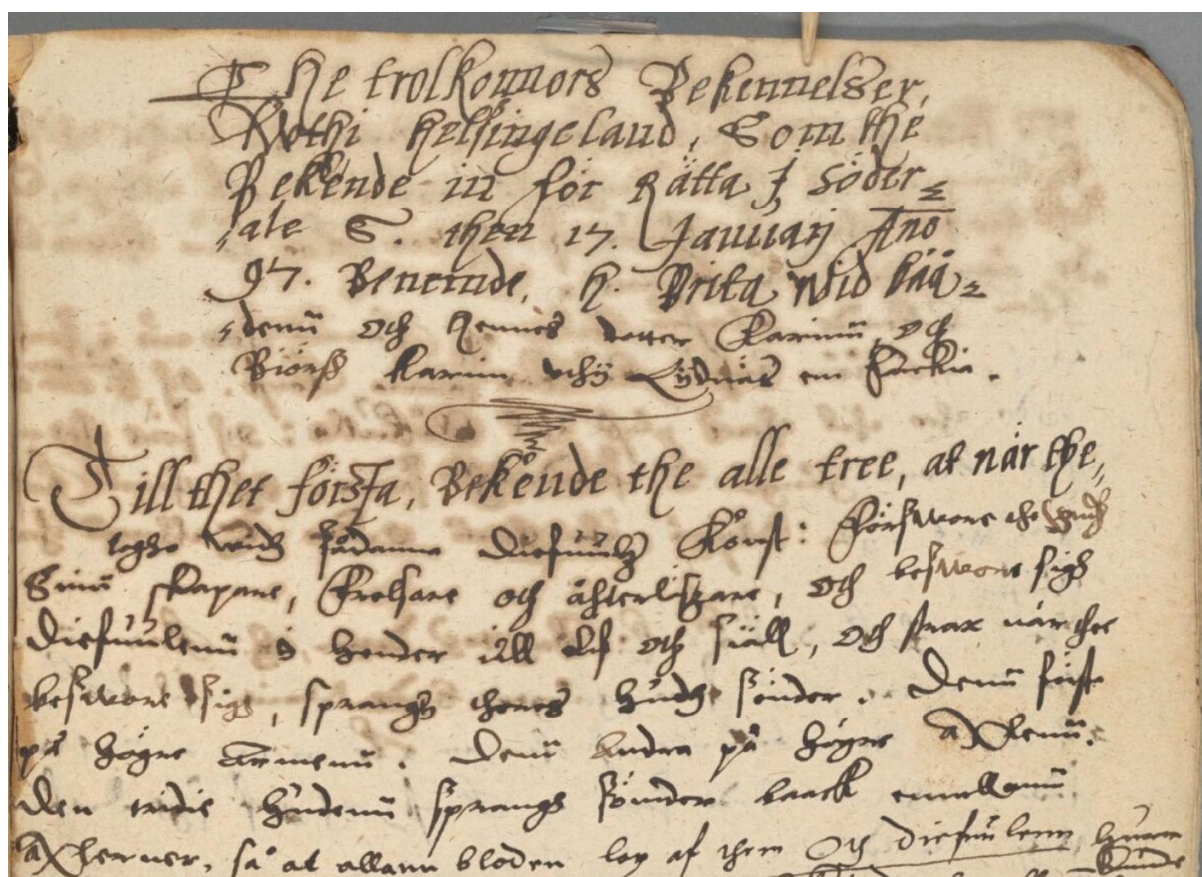

Fig. 1. Martin Aschaneus redogörelse för en troldomsprocess som ägde rum i Söderala socken i Hälsingland 1597. Fb 7. Foto Kungliga biblioteket (PDM).

liga visdom han menade doldes i vissa urgamla runor. Det var också "det stora oväsensets tid" då masshysteri ledde till häxprocesser runt om i landet. Samtidigt som antikvarier reste runt för att söka efter fornlämningar mördades hundratals kvinnor anklagade för troldom och häxeri. I en av sina handskrifter redogjorde prästen och antikvarien Martin Aschaneus (ca 1575–1641) för en häxprocess som ägde rum redan i hans och Bureus egen samtid. Det hela utspelades i Söderala socken Hälsingland 1597 då tre kvinnor stod åtalade för flera troldomsbrott och för att ha flugit till Blåkulla.

Den lagstiftning det refererades till under häxprocesserna var den Mosaiska rätten som utgick från Gamla testamentet och svenska lagar med rötter i medeltiden. Något paradoxalt kan det tyckas började man under 1600-talet inse att de senare var förlegade och behövde ersättas. Att riket blivit en stormakt och staten sedan 1500-talet i ökande grad centrali-

serats ställde krav på en väl fungerande byråkrati och en för tiden anpassad lagstiftning (Trolle Önnerfors 2014, s. 80–81).

Under 1600-talet var medeltida lagar alltså gällande och flera av dem, som Kristofers landslag, Magnus Erikssons stadslag och olika landslagar, blev tryckta. Till saken hörde att de ofta förekom i olika spridda avskrifter vilket skapade ett behov av att identifiera dem. Detta förklarar varför rikets antikvarier uppdrogs att samla in dem och i några fall ge ut dem. Exempelvis var Johannes Bureus en samlare av stora mått och senare under seklet var flera av Antikvitetskollegiets medlemmar, som George Stiernhielm (1598–1672) och Hadorph, inblandade i utgivningen av några medeltida lagar (Schück 1932, s. 80–83). Värt att notera är att alla inte var för en ny allmän lag, bland dem den redan omnämnde Magnus Gabriel De la Gardie (Ågren 1997, s. 171–175). Och trots att flera lagkommissioner tillsattes kom en ny

*Fig. 2. Johan Hadorph (1630–1693), målad av okänd mästare 1670.
Foto: Nationalmuseum, Stockholm (PDM).*

allmän lag först 1734. Däremot instiftades en lång rad andra lagar, plakat och förordningar, bland dem 1666 års fornminneslag liksom 1684 års lag om fynd och hittegods. Ur ett svenskt rättshistoriskt perspektiv var plakaten barn av sin tid och därför föga unika.

Rättskulturen i Sverige präglades under 1600- och 1700-talen framför allt av kontinentaleuropeisk rätt, vid sidan av protestantisk teologisk rätt även romersk rätt och snart även

naturrätten. Influenser nådde Sverige genom den ökande tillgången på tryckt litteratur, att svenska studenter läste på tyska universitet och att tyska jurister och rättsvetare anlände för att undervisa på de svenska universiteten. Bland de senare var Johannes Loccenius (1598–1677), tillika assessor i Antikvitetskollegiet med uppgift att forska på just äldre svenska lagar (Stenroth 1975, s. 373). Vad som gör fornvårdsplakatet unikt ur ett internationellt

perspektiv är som sagt att det rättshistoriskt föregick många länder med flera sekler. Ett tungt vägande skäl till att fornlämningar hamnade på den juridiska kartan var att Sverige blivit en stormakt. Det skapade ett behov av att konstruera en storslagen forntid som kunde illustreras och bevisas med relikter i landskapen. Samtidigt bedrevs en aggressiv expansionspolitik med nya geopolitiska gränser som behövde naturaliseras och legitimeras. Att den riksomfattande fornminnesinventeringen, benämnd *Rannsakingar efter antikviteter* som genomfördes under senare delen av 1600-talet, även inbegrep de från Danmark och Norge nyligen erövrade landskapen var tveklöst ett led i försvenskningsprocessen (se Widenberg 2006; Jensen 2012).

Johan Hadorphs förarbete

Låt oss övergå till Johan Hadorphs förarbete till plakatet med att konstatera att det original som skickades till Magnus Gabriel De la Gardie enligt uppgift inte finns kvar (Schück 1932, s. 256). I Riksantikvarieämbetets arkiv finns emellertid ett omfattande utkast som innehåller många strykningar, ändringar och tillägg som delvis gör det svårläst. Därtill finns ett renskrivet underlag som dock är ofullständigt med några inledande anteckningar där Hadorph uppger om att det var utfört på ”Excell. R. Canzlerens order”.

Förarbetet består av en inledande text följt nio punkter där olika fornlämningstyper och andra företeelser som skulle ingå i den kommande lagen behandlades. Vid en närmare granskning av Hadorphs förarbete för det närmast tankarna till en övertalnings- och anklagelseskraft där författaren med exempel på orättfärdiga handlingar och misshagliga individer söker övertyga läsaren om det kränkande i att förstöra de uppräknade lämningstyperna. Konsten att övertyga kallas som bekant retorik och syftar till att påverka hur människor tänker, känner och handlar. Under 1600-talet övades det flitigt i att tala och skriva väl med hjälp av olika argumentationstekniker.

Inom den klassiska retoriken fanns det tre typer av talgenrer som kunde kombineras beroende på vad frågan gällde och vad man ville uppnå (Johannesson 2006, s. 36–37; Hellspong 2011, s. 49–51). *Genus deliberativum* var en

typ av tal som syftade till att förmå andra att överväga vissa alternativ och att råda dem att agera utifrån vad som rekommenderades. *Genus demonstrativum* handlade om att prisa eller fördöma någon eller något genom att påvisa uppenbara för- och nackdelar. *Genus judiciale*, slutligen, var en juridisk anklagelse- och försvarsretorik som gick ut på att övertyga andra om att den anklagade eller anklagande hade rätt i sak. För att nå trovärdighet behövde ett antal definierande frågor besvaras, så kallade handlingstopiker. Exempelvis skulle det framgå vad som hade hänt, vem det var som hade gjort något, varför det inträffade hade skett och varför gärningen borde betraktas som rätt eller fel. Även upplägget av själva framställningen skulle enligt *genus judiciale* följa en viss ordning, närmare bestämt *expordium*, *narratio*, *propositio*, *argumentatis* och *conclusio*.

Jag håller det för troligt att Hadorphs text är präglad av tidens retoriska ideal och att han i huvudsak utgick från *genus judiciale* och i mindre grad även från *genus deliberativum* och *genus demonstrativum*. Konceptet bygger till stora delar på en anklagelse- men även försvarsretorik (*genus judiciale*) med klara fördömande men även prisande inslag (*genus demonstrativum*). Vidare är den enligt den retoriska principen *exempla* kryddad med exempel på orättfärdiga handlingar riktade mot de olika fornlämningstyperna.

Konceptet inleds med en extensiv beskrivning där Hadorph går igenom hela den framställningsprincip som *genus judiciale* föreskriver, från vad som hade hänt, var det rättsliga problemet låg i, mot vad och vem de aktuella gärningarna riktade sig, vilka gärningsmännen var, varför de begått sina brott till att slutligen ange varför det var viktigt att motverka deras handlingar.

Följdriktigt börjar den inledande texten med några rader om bakgrunden till plakatet (*expordium*). Här får vi reda på att det var förfädernas kvarlämnade relikter som stod i centrum och som de en gång hade konstruerats för ”åminnelse och loflige bedrifter till efterkommande lempna”, men att de stod inför ett kvalificerat hot av förstörelse. Därefter följer korta beskrivningar av de lämningstyper som åsyftades och var i landskapet de var situerade (*narra-*

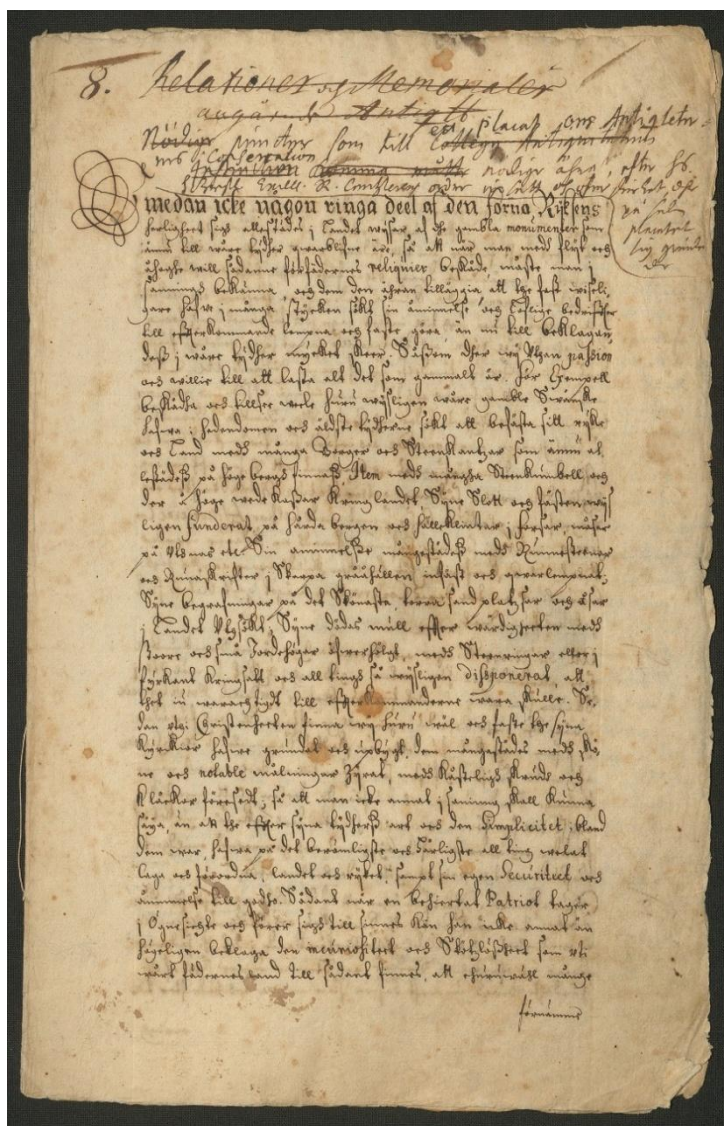

Fig. 3. Den renskrivna versionen av Hadorphs förarbete med dennes tillägg.
Riksantikvarieämbetets arkiv, Ämbetsarkiv 1, E1 (PDM).

tio). Som exempel tar han upp borgar och stenskansar belägna på höga berg som förfäderna en gång skapade för "att befästa sitt Rijke och Landh".

Om gravhögar skriver han att de är "begravingar på dhe skönsta, torra sandplatzar och åsar j Landet" där de "dödas mull effter wärdigheeten med stoora och små Jordehögar öfwerhölgt, medh steenringar eller j fyrkant kringsatt och all tingh så wijslign disponerat, att thet iu warachtigt till effterkommanderne wara skulle".

Hotbilden var inte densamma utan varierade mellan olika lämnings typer. För borgar, fästen och gamla hus handlade det inte, som man skulle kunna tro, i första hand om att de

på grund av ålder eller krig blivit raserade. Nej, det största hotet utgjordes i stället av den lokala befolkningen som av "omildheet förstörde och till privat nytto nederbrutne" de en gång så stolta byggnaderna. Gravhögar hade å sin sida fått känna på en lika omild behandling då de byggts om till allt från kalk- och tegelugnar till jordkällare och jordkulor. Med samma vårdslöshet hade gamla kristna gravar över kungar, adelsfamiljer och riddare vid kloster och kyrkor förfarits, som exempel nämns gravar i Alvastra, Varnhem och Vadstena.

Att reformationen inneburit en omfattande raseri av kloster hade Hadorph full förståelse för: "ehuruwäl klostrens ödeläggande uthi desse tijdher hafwa sine goda skiäl, sedan den

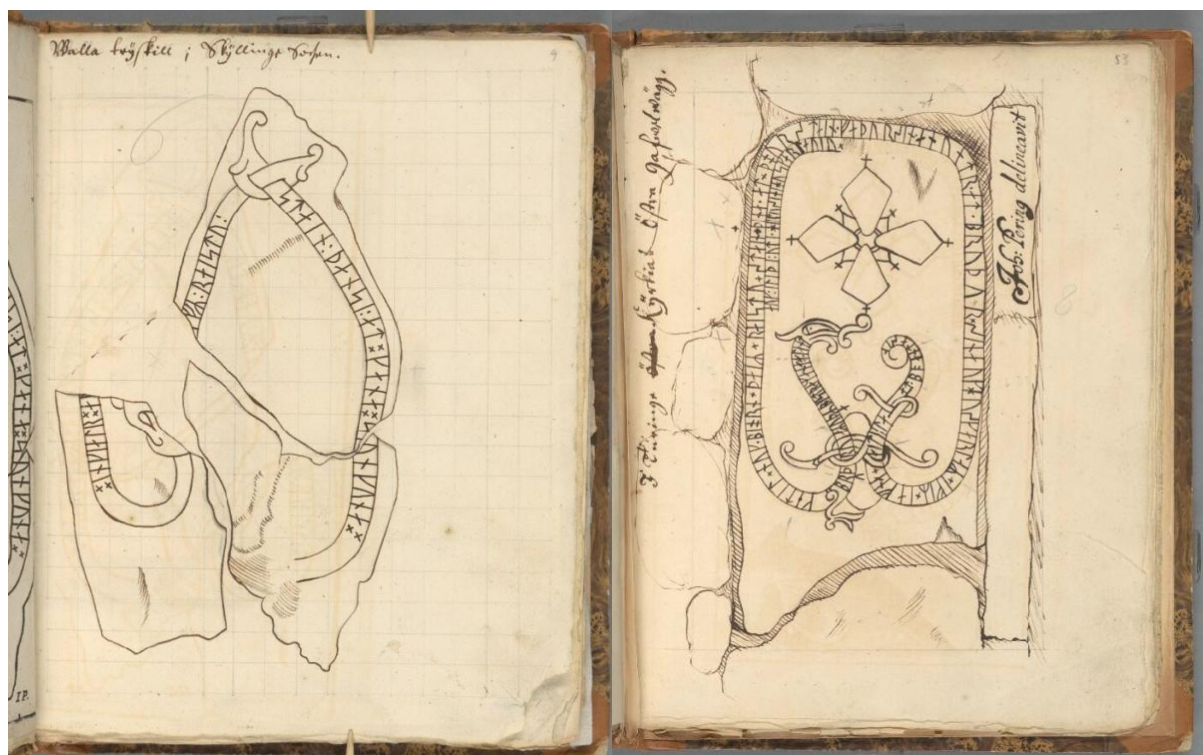

Fig. 5 och 6. Exempel på en sönderslagen runsten (Sö 69) och en runsten inmurad i en kyrkvägg (Sö 338). Fl 5:5. Foto: Kungliga biblioteket (PDM).

sanna euangeliske religionen uthi vårt fädernesland inplantat blef". Däremot kunde han inte förstå den samtida raseringen av klostrens kyrkor vilka så "ochristeligen nidbrytas, som mångenstädes är skedd, att dhe när wid boendes hafwa mest all sin steen till privat bygninger tagit och affördt". Inte heller kunde han försvara att kristendomens intåg hade inneburit startskottet på den ymniga vanvården av runstenar. Om detta vittnade alla de som slutat som byggnadsmaterial i kyrkor och som slagits sönder.

Efter sin inledande presentation av hotbilder som motiverade själva plakatet följer en argumentation mot dessa handlingar och slutligen en sorti (*propositio, argumentatis och conclusio*): "Sådant när en behiertat Patriot tager j Ögnesischte och förer sigh till sinnes", skriver han, "kan han icke annat än högeligen beklaga den incuriositet och skötlöshet, som vti vårt fädernesland till sådant finnes, att ehuruwähl många förnämme och ringare män j Landet ähra, som sådanne monumenter högeligen älska, ähra och sig af dem förlusta, så finnes doch fast fleera, som till sådant platt

ingen willie, benäghenheet och wårdnat draga, vthan fast mehra lust och glädie, när dhe sådanne monumenter kunna nederrijfwa, förstöra och alldeeles till inthet giöra."

Notera den dikotomiska beskrivningen av gott och ont, mellan "patrioter" som per definition vördar och vårdar gamla monument och de som tvärtom njöt av att se dem förstöras. Här rörde det sig alltså inte om några olycks-händelser utan om illvilliga personer som på rättslig väg behövde hejdas i sin framfart.

De forna göternas försvarare

Konceptet präglas inte enbart av en anklagelse-retorik utan även av en försvarsretorik och offermentalitet. Försvararen var författaren själv och offren i sammanhanget var svenskar-nas förfäder (göterna) och dess kvarvarande monument. Dessa teman återkommer han till i sin avslutande del där han i nio punkter redogör för de fornlämningar och annat som skulle fredas med den kommande lagen.

Bland de fornlämningar han ömmade mest för var runstenar. Det var därför av yttersta vikt att de från och med nu blev fredade. För att

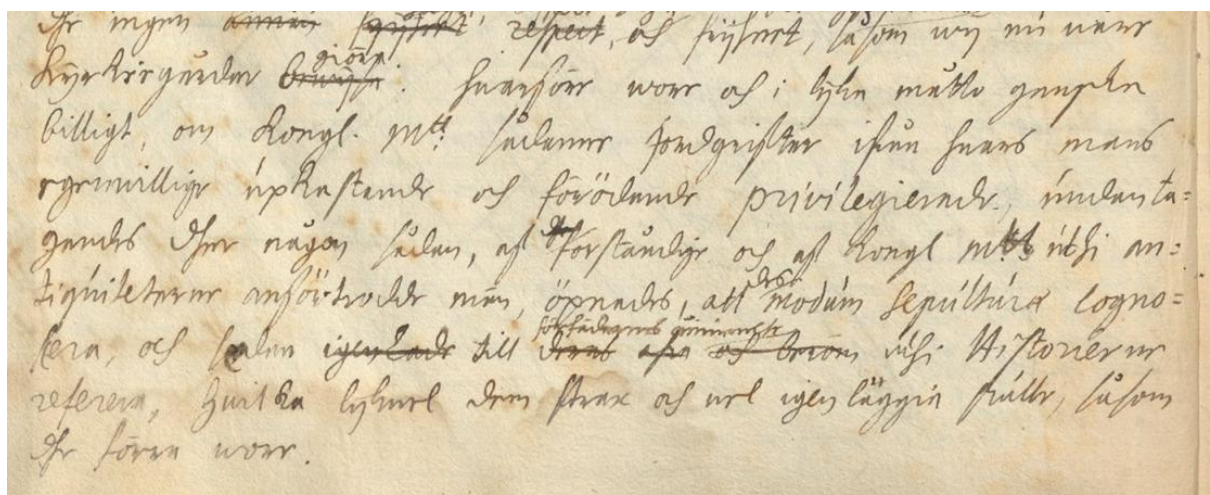

Fig. 7. Passagen i Johan Hadorphs förarbete till plakatet med förslaget att antikvarier skulle undantas från förbudet att göra åverkan på fornlämningar. Riksantikvarieämbetets arkiv, Ämbetsarkiv 1, E1 (PDM).

säkerställa detta skulle de inte bara identifieras och dokumenteras utan även betraktas som "Kongl. May:ts egendomb och Proprietet". För inspektion och vård skulle socknarnas kyrkoherdar och pastorer ansvara, på häradsnivå låg ansvaret på kronans befallningsmän. I de fall privatpersoner haft fräckheten att mura in dem som spishällar i sina bostäder eller på något annat vis använt runstenar till byggmaterial, hade vederbörande ett år och en dag på sig att återbörda dem till sina rätta ställen.

Ett tungt vägande bevarandeskäl som Hadorph lyfte var griftefriden och som otvetydigt har varit ett av de tyngsta inom den svenska bevarandeideologins historia. Upprepade gånger kom Hadorph in på det "ochristelige" i att rasera gravar och gravvårdar. När det kom till tidiga kristna gravar såg han det som "en stor welgerning emot de döda, om alla sådanne stenar, som öfwer många märkelige män hafwa legat, alfwarligen frijkallades", det vill säga fridlystes. Denna griftefrid gällde inte enbart kristna gravar. Lika viktigt var det att se till att "förfäders grafplatzar och gamble been måtte orörde låta och förswara". Med andra ord skulle man även låta hedniska gravhögar och ätteplatser förbli orörda.

Det fanns dock en avgörande skillnad mellan kristna och hedniska gravar. Hadorph föreslog nämligen att om det fanns goda skäl att undersöka en forntida grav så kunde man överse det oinskränkta skyddet, eller som han själv uttryckte det; "vndantagandes der någon

sådan af förständighe och af Kongl. M:t vthi antiquiteterne anförtrorde män öppnades att dess modum Sepulturæ cognoscera och sedan till förfädernes åminnelsse vthi Historierne referera, hwilka lijkwähl dem strax och wähl igenläggia skulle, såsom dhe förre wore".

Hadorphs tanke var alltså att rikets antikvarier skulle få genomföra undersökningar förutsatt att syftet var att nå kunskap om det förflutna och att graven efteråt iordningställdes i sitt ursprungliga skick. Det kan redan här meddelas att detta undantag inte kom med i plakatet. Däremot förebådade det en synnerligen viktig princip som skulle få mycket stor betydelse för antikvarisk praxis i allmänhet och för arkeologin i synnerhet under 1800-talet och framåt.

Hur det slutliga plakatet utformades, dess rättsliga verkan och hur 1684 års plakat om fynd och hittegods kom till och efterlevdes återkommer jag till i senare nummer av vårt meddelande.

Kommentar

I sin historik över Vitterhetsakademiens historia bifogar Henrik Schück en transkribering som enligt hans uppgift till största delen bygger på en avskrift av Pehr Gerhard Gahm som ska finnas i Uppsala universitetsbiblioteks arkiv (Gahm sign, U111) och som i sin tur bygger på en avskrift som fanns i sekreterare Johan Böckmans ägo (se Schück 1932, s. 256–264). Den resterande delen baserar Schück på konceptet i Riksantikvarieämbetets arkiv.

I sistnämnda arkiv finns även en renskriven men ofullständig version som till sin längd och innehåll stämmer väl överens med den avskrift i Uppsala universitetsbibliotek som Schück refererar till. På

den version som finns i Riksantikvarieämbetets arkiv återfinns Hadorphs egna anteckningar vilket torde innebära att Böckmans version är en avskrift av detta exemplar.

Referenser

Riksantikvarieämbetets arkiv

Ämbetsarkiv 1. E1. Kungliga brev och resolutioner, författningar, instruktioner och fullmakter 1629–1692. [Länk](#)

Kungliga biblioteket

Fb 7, Martin Aschaneus, Varia miscellanea.

[Länk](#)

Fl 5:5, Johan Peringskiöld, Runstenar i Södermanland. [Länk](#)

Litteratur

Adlercreutz, Thomas. 2001. *Kulturegendomsrätt: Med en kommentar till kulturminneslagen*. Stockholm.

Hellspong, Lennart. 2011. *Konsten att tala: Handbok i praktisk retorik*. Lund.

Inger, Göran. 2010. *Svensk rättshistoria*. Stockholm.

Jensen, Ola Wolfhechel. 2012. Makten över forntiden: Exempel från den svensk-finska arkeologin och minnesvården. I: Påvel Nicklasson & Bodil Petersson (red.), *Att återupptäcka det glömda: Aktuell forskning om forntidens förflutna i Norden*, s. 51–70. Kalmar & Lund.

Jensen, Ola Wolfhechel. 2014. ”Antiqua serva”: Några brottstycken ur den tidiga minnesvårdens rättskultur. I: Alexander

Andreeff, Henrik Alexandersson & Annika Bünz (red.), *Med hjärta och hjärna: En vänbok till professor Elisabeth Arwill-Nordbladh*, s. 127–143. Göteborg. [Länk](#).

Jensen, Ola Wolfhechel. 2018. *På spaning efter det förflutna: En historia om arkeologiskt fältarbete i Sverige 1600–1900*. Stockholm.

Johannesson, Kurt. 2006. *Retorik eller konsten att övertala*. Stockholm.

Lindroth, Sten. 1975. *Svensk lärdomshistoria II: Stormaktstiden*. Stockholm: Norstedts.

Schück, Henrik. 1932. *Kgl. Vitterhets historie och antikvitets akademien: Dess förhistoria och historia I*. Stockholm. [Länk](#)

Trolle Önnersfors, Elsa. 2014. *Justitia et Prudentia. Rättsbildning genom rättstillämpning: Svea hovrätt och testamentsmålen 1640–1690*. Rättshistoriskt bibliotek 70. Stockholm.

Widenberg, Johanna. 2006. *Fäderneslandets antikviteter: Etnoterritoriella historiebruk och integrationssträvanden i den svenska statsmaktens antikvariska verksamhet ca 1600–1720*. Uppsala.

Ågren, Maria. 1997. *Att hävda sin rätt: Synen på jordägandet i 1600-talets Sverige, speglad i institutet urminnes hävd*. Rättshistoriskt bibliotek 57. Stockholm.

Från fäderneslandets antikviteter till svenska minnesmärken

En jämförelse av två förteckningar i det äldre ämbetsarkivet

Emma Hagström Molin

Denna text fördjupar sig i två förteckningar gjorda med ungefär 80 år emellan. Den första tillkom efter riksantikvarien Johan Hadorphs död 1693, då en noggrann inventering av vad som fanns i Antikvitetsarkivet genomfördes (Riksantikvarieämbetets arkiv, Ämbetsarkiv 1, D1). Den andra förteckningen är gjord av Carl Reinhold Berch, numismatiker och sekreterare i Antikvitetsarkivet, någon gång under 1770-talet och definitivt före 1777 då Berch avled (Riksantikvarieämbetets arkiv, Ämbetsarkiv 1, D9). Den andra förteckningen kom därmed till strax innan det att Kungliga biblioteket, genom överbibliotekarie Anders Wilde, lyckades överta Antikvitetsarkivets boksamling, medeltida brev och handskrifter (Jensen 2025, s. 12).

Förteckningen från 1693 upprättades enligt order från Kanslikollegium. Kanslikollegium hade inrättats 1626, när det kungliga kansliet omorganiserades till ett centralt ämbetsverk, under ledning av den dåvarande rikskanslern Axel Oxenstierna, som biträdades av ett par riksråd. Det innebar att alla andra kollegier, inklusive det Antikvitetskollegium som senare bildades i Uppsala (1666–1667), organisatoriskt hamnade under Kanslikollegiet, vilket förklarar varför kollegiet gav order om inventeringen. Ansvariga ämbetsmän var arkivsekreteraren Sven Leijonmarck, dåtidens riksarkivarie, samt aktuarierna (dvs. tjänstemännen) Göran Bergenhielm och Johan Schmedeman, som skrev under förteckningen när arbetet avslutades i september 1693.

Ytterligare två förteckningar gjordes i samband med Hadorphs död. Den ena tar upp hans efterlämnade arbeten förvarade i hemmet, underskriven av Elias Palmskiöld, då aktuarie i kungliga kansliet, som gjorde översynen tillsammans med Gustaf Peringer den 25 augusti

1693. Förteckningen tar bara upp tre verk, förarbeten till *Monumenta Runica* samt egenhändiga utkast, vilka Palmskiöld och Peringer ansåg vara av publikt intresse och tillhörde därför inte heller Hadorphs privata handlingar. Samma dag gjordes en förteckning över Hadorphs efterlämnade arbeten i Antikvitetsarkivet, underskriven av Leijonmarck, Bergenhielm och Schmedeman. De noterade fyra verk. Först ut är ett utkast med anteckningar som Hadorph gjort till utgivningen av Johannes Messenius krönika *Scondia illustrata*, totalt sju ark i kvartoformat. Den andra posten tar upp en projektbok som endast innehåller ett par rader och ord av Hadorphs hand.

Den tredje notisen tar upp ytterligare en projektbok där titeln avslöjar att den skulle handla om gamla svenska mynt, med där sidorna är tomma. Till sist nämns ytterligare en projektbok som rymde en förteckning över svenska lagmän där ett fåtal namn noterats. Varför gjorde arkivarierna och aktuarierna förteckningar över ett fåtal verk som antingen var utkast eller som knappt hade något innehåll? Delvis handlade det om kontroll. Kanslikollegium och Leijonmarck ville veta vad Hadorph hade sysselsatt sig med, då Hadorph inte alltid hade redovisat arbetet för de ekonomiska anslag som han hade fått. Han hade heller inte registrerat de mynt, medaljer och handskrifter som han hade lånat hem från Antikvitetsarkivet samlingar. Dessutom ville Leijonmarck, i egenskap av rikets arkivarie, att Antikvitetsarkivets handskrifter och medeltidsbrev skulle föras över till Riksarkivets samlingar. Det fanns alltså en konkurrenssituation mellan institutioner så väl som individer (*SBL*, Hadorph).

lingens bredd: här fanns allt från historiska arkivhandlingar och pergamentbrev, böcker, gamla mynt, medaljer, runstavar och andra antikviteter. De förvarades i ett väggsåp, en järnkista, lådor och väggfasta hyllor. Antikvitetsarkivets föremål fanns då i två av valven i slottet Tre Kronor, som senare totalförstördes i en brand 1697 (i denna drabbades Antikvitetsarkivet i mindre utsträckning än kansliets arkiv, eftersom det förra fanns i det nedre valvet och det senare i det övre, se Schück 1935, s. 101 f.).

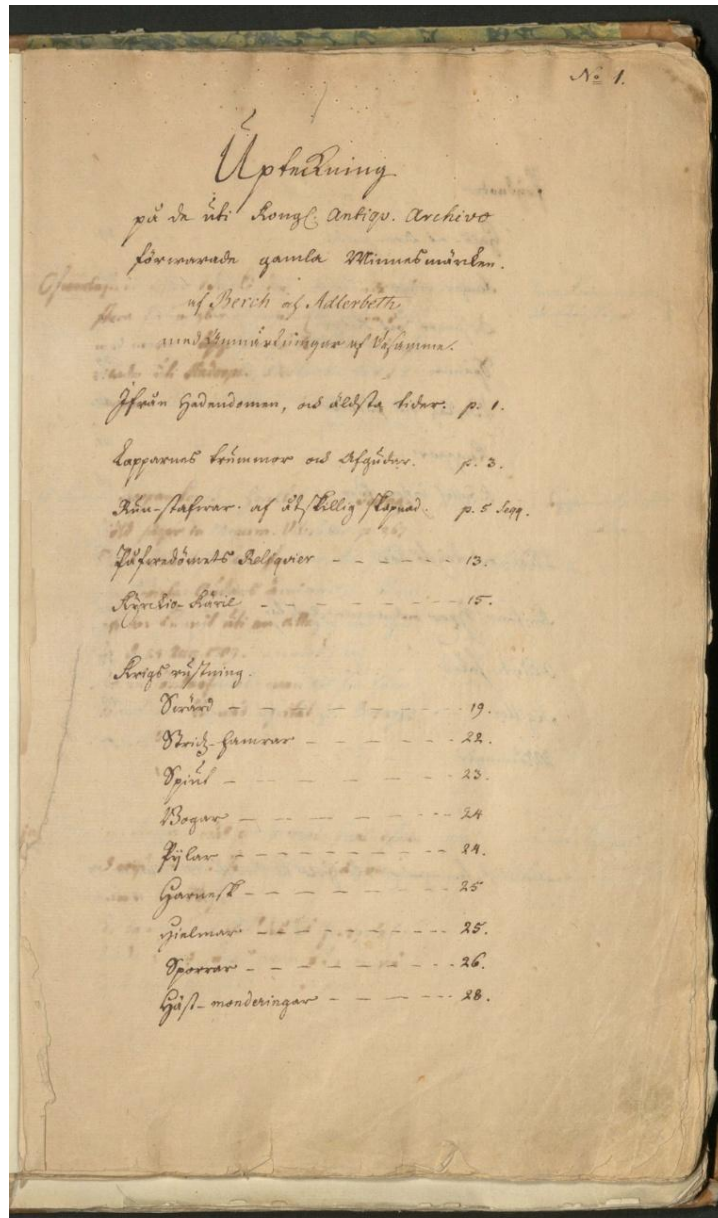
Innehållet i väggsåpet illustrerar samlingens spännvidd: här förvarades mynt, utländska som romerska och engelska, tillsammans med svenska kungars dito i koppar och silver, samt deras medaljer och sigill. Här fanns även ark med kinesiska bokstäver, ett järnkärl med främmande bokstäver på, en liten almanacka skriven på pergament i formen av en bok, små pergamentbrev, en liten bärnsten funnen på Björkö, en pung och ett knyte med små helgonreliker, en handskrift om romerska antikviteter med den franske antikvarien Jean-Jacques Boissards teckningar. Vidare noterade Leijonmarck och aktuarierna en danskspråkig krönika, ett fragment med runor, en gammal handskriven krönika om svenska kungar, en runalmanacka, en helgonförteckning, kristaller, fru Anna Stures vapen i koppar, en avgudabild i järn, två stycken små "Malm", vilket troligen syftar till någon slags mineral, ett utdrag ur Gustav Vasas plakat om kunga- och biskops-saker, Elias Brenners teckningar av Varnhem klostrets gravstenar, teckningar av finska forn-lämningar, en bok om mynt i folioformat och två böcker om uppländska kyrkor in folio. En Edda på pergament har även noterats, vilken skall ha skänkts till Uppsala universitetsbibliotek av Magnus Gabriel de la Gardie. Därför har en marginalanteckning gjorts, som lyder att Eddan har återlämnats ("restituerad") till Uppsala [universitetsbibliotek].

Innehållet i väggsåpet kan uppfattas som spretigt, här fanns det inte någon som helst ordning eller indelning av föremålen i olika kategorier. Skrifter blandades med andra föremål, svenska saker med utländska. Samtidigt framgår det tydligt att innehållet var viktigt, och att ämbetsmännen som gjorde förteckningen ville bevara viss information, till exem-

pel om fyndplatsen Björkö och den tidigare ägaren de la Gardie. Det är även möjligt att det som ansågs vara mest värdefullt i arkivet förvarades i väggsåpet, eftersom det förtecknades först och troligen var den finaste förvaringsmöbeln (jämför Hagström Molin 2015, s. 93 ff.).

Efter såpet har innehållet i en järnkista noterats, vilken mestadels innehöll svenska regenters mynt och medaljer. Sedan följde innehållet i hyllorna i muren, som hade flera avdelningar. Här fanns nästan uteslutande pergamentbrev, handskrifter och böcker. Den första hyllan hade sex avdelningar och innehöll brev och handskrifter, främst i folio-, kvarto- och oktavformat. Här har förtecknarna noterat verk och på vilket språk det är skrivet, volymens format, om det var en handskrift på pergament eller papper. I något fall ges detaljer om inbindningen, som dess färg. Handskrifterna var inte organiserade i bokstavsordning eller efter format. Den andra avdelningen innehöll också handskrifter, här och var blandade med tryckta böcker. Vidare fanns här kopparplåtar, som Johannes Bureus avbildningar av runstenar och plåtar tillhörande vissa tryckta verk, tillsammans med ritningar.

Intressant nog har det gjorts några rubriker i förtecknandet av skriftsakerna i det andra valvet. Inledningsvis tycks Leijonmarck och hans medhjälpare försökt att notera handskrifterna efter format, från folio i fallande ordning, men denna intention upprätthölls inte. I slutändan noterade man troligen den faktiska ordningen i hyllorna, som helt enkelt inte följde något mönster. Efter handskrifterna följde kategorier: "Afcopierade Manuscripter" och "Oinbundne Materier", det vill säga böcker utan band. Böcker tagna från Magnus Gabriel de la Gardies bibliotek gavs en egen rubrik och sedan har knippen och lådor med brev noterats, tillsammans med fler kopparplåtar. Förteckningen avslutas med kategorierna avkopierade klosterbrev och runstavar. I ett arkiv utan någon egentlig ordning var det ändå viktigt att skilja kopior från originalhandlingar. Bland runstavarna har Gustav II Adolfs fått särskild uppmärksamhet. Den noterades först och för sig, följt av "23. andre Runstafwer af åthskillige Sorter". I denna kategori har även andra slags föremål noterats, som vapen och dryckes-

horn. Här fanns till och med ”En stoor tand, i Jorden funnen” och ”En stoor Ryggknota”, som antikvarierna kanske tänkte sig ha tillhört jättar. Sammanfattningsvis speglar förteckningen från 1693 *en* samling, där den gemensamma nämnaren är att alla sakerna förutom kopiorna är just antikviteter, oavsett vad för slags kategori av föremål det rörde sig om. Att kopiorna förvarades separat var viktigt, precis som att kunskap om tidigare ägare av föremål, i detta fall Gustav II Adolf och Magnus Gabriel de la Gardie, ansågs vara viktig att notera och bevara.

Carl Reinhold Berchs förteckning från 1770-talet skiljer sig ganska mycket från den som gjordes 1693. Den tydligaste förändringen är att föremålen nu delades in i olika kategorier eller grupper, och att förteckningen snarare beskriver flera samlingar än en samling. Detta speglar en vetenskaplig professionaliserings- eller specialiseringsprocess, och förebådar även den splittring av samlingarna som strax skulle ske: i det här arbetet fanns inga skrifter med. Förteckning fick rubriken ”Upteckning på de uti kongl. Antikvitetsarkivet förvarade gamla Minnesmärken” och inleds med en inne-

hållsförteckning som delar in föremålen i tydliga kategorier.

Först ut är saker från hedendomen och äldsta tider, följt av samiska föremål, runstavar och katolska relikier. Ordningsföljden speglar en religionshistorisk kronologi (jämför Hagström Molin 2015, s. 144 ff.). Det är anmärkningsvärt att de samiska och katolska föremålen underordnas och ses som delar av svensk historia. Sedan följer kategorier utan kronologiskt hänsynstagande: krigsrustning, med underrubrikerna svärd, stridshammare, spjut, bågar, pilar, harnesk, hjälmar, sporrar samt hästmunderingar. Nästa kategori är prydnader vilket innebar hals- och armsmycken, ringar, örhängen och kedjor, spännen, beslag och [axel]pucklor, knappar samt intressant nog Gustav Vasas käpp. Denna var gjord av kanelträ, med en silverknapp på vilken Vasavapnet och begynnelsebokstäverna i kungens namn var graverade. Efter det kom mat- och dryckeskärl; knivar, yxor och andra redskap; okända saker; sigill; och målningar. Allra längst ner på sidan har en sista kategori noterats, tydligt avskild från de andra då de *inte* tillhörde de svenska antikviteterna.

Genomgående ger Berchs förteckning mer information om föremålen än den från 1697, det finns hänvisningar till dessas placering i arkivets lådor, olika antikvariers arbeten om dem och tillägg gjorda av flera händer. Ofta finns det uppgifter om varifrån föremålet har kommit, vem som skänkt eller har ägt det tidigare. Två kategorier sticker definitivt ut, det

ena är de okända sakerna, det andra det som inte ansågs vara svenskt. Om vi börjar med de okända föremålen rörde det sig om arkeologiska fynd som antikvarierna inte förstod. Bland annat en stor vriden prydnad av koppar, samt ”något som liknar ett täckelse för ögonen” i koppar. Det har noterats att båda var funna i Småland och skänkts till arkivet av överste Hammarskiöld 1753. Den här typen av fyndhistorier är mycket vanlig i denna förteckning, något som också skiljer den från 1693 års inventering där de förekommer sparsamt. Till de föremål som *inte* hörde till de svenska antikviteterna räknades romerska guldmedaljer och, intressant nog, ett par krigsbyten tagna i det tysk-romerska riket 1632: två trasiga korallbuskar samt en käpp som tidigare beskrivits som ett enhörningshorn (jämför med inventarium från 1752 i D9). Även om de icke-svenska föremålen var få är separerandet av dem från resten av samlingarna betydelsefull. I jämförelse med förteckningen från 1697 går det alltså att se en distinkt förändring över tid: föremålen har gått från att vara historiska antikviteter i allmänhet till att vara utpräglade svenska eller utländska. Här uttrycktes även religiösa hierarkier. Det innebär att även om de första antikvarierna ägnade sig åt färdeneslandets historia, låg betoningen fortfarande främst på historia. De var fortfarande påverkade av renässansens i jämförelse mer universella historiska tänkande, än det nationella som kom att dominera senare (Miller 2017, s. 55 ff.).

Referenser

Riksantikvarieämbetets arkiv

Ämbetsarkiv 1, D1. Förteckningar och inventarielistor 1630–1725. [Länk](#)

Ämbetsarkiv 1, D9. Förteckningar och inventarielistor 1752–1781. [Länk](#)

Litteratur

Hagström Molin, Emma. 2015. *Krigsbyttets biografi. Byten i Riksarkivet, Uppsala universitetsbibliotek och Skokloster slott under 1600-talet*. Stockholm. [Länk](#)

Jensen, Ola Wolfhechel. 2025. *Om splittringen av Riksantikvarieämbetets äldsta arkiv och dess efterspel*. Stockholm. [Länk](#)

Miller, Peter N. 2017. *History and its objects. Antiquarianism and material culture since 1500*. New York.

Schück, Henrik. 1935. *Kgl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien IV. Antikvitetsarkivet*. Stockholm. [Länk](#)

SBL = Svenskt biografiskt lexikon. [Länk](#)

Ytterligare material från Götiska förbundets arkiv tillgängliga via Arkivsök

Emma Hagström Molin

Nu finns sammanlagt 11 volymer från Götiska förbundets arkiv tillgängliga via arkivsök, fem har tillkommit sedan förra meddelandet (se [länk](#).) Götiska förbundet grundades av Jakob Adlerbeth 1811 som ett litterärt, historiskt och arkeologiskt sällskap med göticistiska förtecken (ska inte förväxlas med ordenssällskapet Götiska förbundet som bildades 1815, och som fortfarande är verksamt). Förbundet gav ut tidskriften *Iduna: En skrift för den nordiska*

fornålderns älskande mellan åren 1811–1824, och bland förbundets medlemmar fanns många författare och kulturpersonligheter, bland annat Erik Gustaf Geijer och Esaias Tegnér. I samband med Adlerbeths död 1844 upplöstes sällskapet. Geijer skrev året där på att vad som började som ett skämt hade aldrig blivit till något mer om det inte varit för Adlerbeths driftighet och vilja (*SBL*, Adlerbeth).

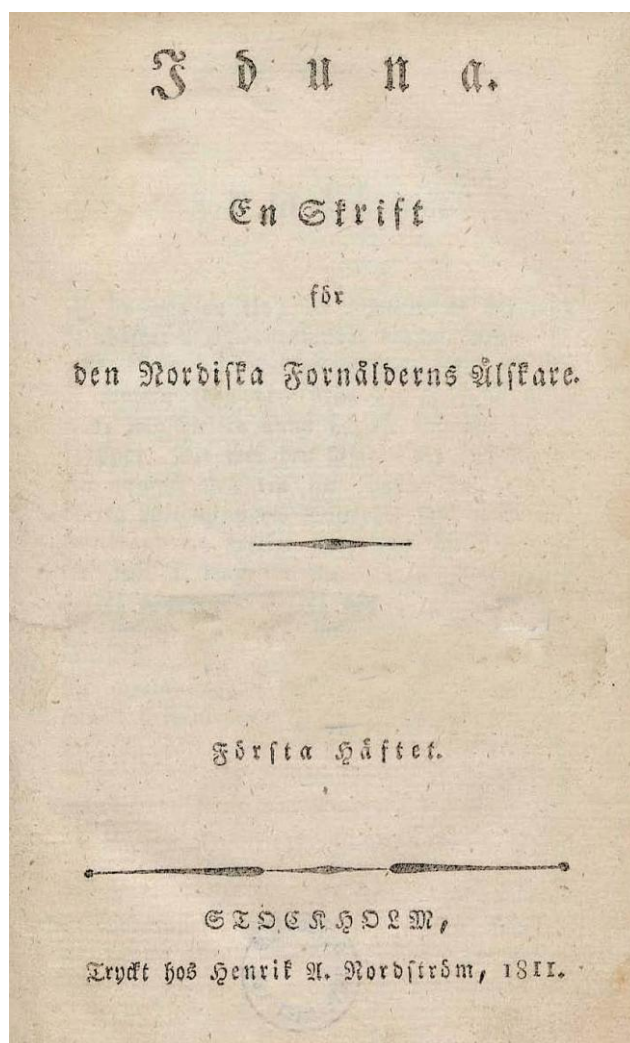

Fig. 1 Titelsida till *Iduna* 1811. [Länk](#)

Merparten av Götiska förbundets arkiv överlämnades tillsammans med delar av Jacob Adlerbeths privata handlingar till Vitterhetsakademien efter hans död. Arkivet innehåller förbundshandlingar såsom stadgar, protokoll och årsberättelser, men också antikvariska, historiska och topografiska skrifter, musikaliska och skönlitterära verk samt dialektuppteckningar, tillsammans med dokument som rör Adlerbeths egen antikvariska verksamhet och Götiska förbundets handskriftssamling. Arkivet digitaliseras och publiceras löpande under 2025.

De senaste publicerade volymerna:

1. ATA/ENSK_50-1/F 2 a/7, Förbundsbröders och andras bidrag: Skönlitterära och musikaliska handlingar ca 1812–1829. [Länk](#)
2. ATA/ENSK_50-1/F 2 b/8, Förbundsbröders och andras bidrag: Antikvariska, historiska, topografiska m.m. arbeten och visuppteckningar 1819–1830. [Länk](#)
3. ATA/ENSK_50-1/F 2 b/9, Förbundsbröders och andras bidrag: Antikvariska, historiska, topografiska m.m. arbeten och visuppteckningar 1822. [Länk](#)
4. ATA/ENSK_50-1/F 2 b/10, Förbundsbröders och andras bidrag: Antikvariska, historiska, topografiska m.m. arbeten och visuppteckningar 1812–1831. [Länk](#)
5. ATA/ENSK_50-1/F 2 c/11, Förbundsbröders och andras bidrag: Skönlitterära och musikaliska handlingar ca 1812–1829. [Länk](#)

Kommentar till handlingarna:

Samtliga fem volymer innehåller förbundsbrödernas och andra aktörers bidrag inom områden som musik, forn- och folklivsforskning. Handlingarna i **Förbundsbröders och andras bidrag: Skönlitterära och musikaliska handlingar ca 1812–1829** innehåller bland annat dikter, skaldestycken, sånger och tonsättningar från bland annat Jacob Adlerbeth, Arvid

August Afzelius, Erik Gustaf Geijer, Esaias Tegnér med flera. Flera av dessa har även publicerats i tidskriften *Iduna*. Volymer 8, 9 och 10 vilka alla innehåller antikvariska, historiska, topografiska och liknande arbetena. Här återfinns bland annat Johan Haqvin Wallmans ”Anteckningar öfver Gamla Fylkeslandet Verends Historia och Fornlemningar, samlade under Resor igenom Provinsen, åren 1819, 1822” samt en ”Reseberättelse från Varend illustrerad med teckningar över fornminnen, fornfynd, kyrkor m.m.” och häfte med teckningar av ”Öländska och Gothländska Fornlemningar, Supplement till Hifselings Dagbok” daterad 1830. Här hittas vidare visuppteckningar gjorda 1819–1830, en avskrift gjord av U. Thersner 1822 av prostens Nils Wetterstens arbete ”Forssa och Högs ålder och värde ibland andra socknar i Sundhede, det är i Helsingelands norra fögderie, i ljust framställd år 1761 af Benedict Wettersten”, en inbunden volym med uppsatser, uppteckningar, inventeringar, illustrationer i skilda antikvariska, historiska och topografiska ämnen gjord av bland annat A. A. Afzelius, A. Ahlqvist, O. E. Bergius, G. E. Dillner, N. J. Ekdahl, P. P. Ekelund, F. W. Ekenstam, E. G. Geijer, L. Hammarskjöld, A. von Hartmansdorff, L. D. Klüwer, J. J. Lagergren, J. G. Liljegren, P. H. Ling, E. Rothoff, L. F. Rääf, P. Tham, P. W. Tholander, J. Wallman. Sist i volym 10 finns ”Anteckningar af Jacob Adlerbeth” och ”Biographica samlade af B. E. Hildebrand”. Den sista volymen, Förbundsbröders och andras bidrag: Dialektuppteckningar 1812–1822, innehåller dialektuppteckningar samlade i en inbunden volym, ”Ordbok för Småländska Landskaps språket”. Här ryms flera skrifter i olika format: Jonas Johan Lagergrens ”Bidrag till Ordbok för Småländska Landskaps språket”. Daniel Nordins ”Dialecter, brukade i Wessbo Härad, Jönköpings Län”. J. J. Lagergrens ”Össbo-Dialecten”. Pehr Vilhelm Tholanders ”Samlingar till Idiotikon Smolandicum 1814” och ”Wermlands Språkdialekt”. ”Gilliare Snack”, avskrift av Jacob Adlerbeth efter Jacob Swedelius. Några av dessa uppteckningar är gjorda av Adlerbeth.

1828 års fornminnesförordning och dess tillkomst

Ola Wolfhechel Jensen

Behovet av en ny fornminneslag

Den fornminnesvård som etablerades under 1600-talet hamnade under 1700-talet på dekis för att åter väckas till liv under seklet därpå. Här spelade flera sammanflätade faktorer roll (Jensen 2009). En av dem var nationalismens framväxt som drev på intresset för det förflutna och forntida lämningar. Parallellt ökade med tiden statens engagemang i samhällsfrågor, däribland fornminnesvården. Detta skapade i sin tur ett behov av vetenskapligt grundad kunskap och relevant kompetens som universitetet fick till uppgift att fylla. Som en konsekvens av detta främjade det en ämnesmässig specialisering och professionalisering som mynnade ut discipliner som exempelvis förhistorisk arkeologi, medeltidsarkeologi, arkitekturhistoria och byggnadsvård, etnologi, (fysisk) antropologi och språkvetenskap. Ännu en viktig faktor var den ekonomiska eller mer precist tidens jordbruksreformer som innebar att markområden med rikliga mängder forn lämningar blev exploaterade. Under 1800-talets första hälft var det framför allt skiftesreformerna (enskitte 1806 och storskitte 1827) som utgjorde det största hotet mot fornlämningsbeståndet.

Med ingången till 1800-talet fungerade 1600-talets fornminnesplakat alltjämt som juridiskt rättesnöre. Det stod dock snart klart att den hade vissa avgörande brister varav en var dess språkdräkt som var föråldrad och att gemene man därför hade svårt att förstå vad som avsågs. Värre var att många inte ens kände till att lagen existerade och att de som gjorde det sällan brydde sig om att följa den. Dessutom var kunskapen om vad som överhuvudtaget var en fornlämning alldeles för låg.

Redan i början av seklet lyftes behovet av en ny fornminneslag. Tidigt ute var historieprofessorn i Lund, Nils Henrik Sjöborg (1767–1838) som redan 1797 hade påkallat detta för

kung Gustav IV Adolf (1778–1837). Bara några år senare lyckades han driva igenom ett par kungliga cirkulär på temat fornvård. Ett av dessa avsåg specifikt Skåne som drabbats extra hårt av skiftesreformen. I cirkuläret beklagades det över att "[a]llmänheten och i synnerhet den mindre kunnige af jordbrukande klassen" av "okunnighet eller egennytta" tenderade att förstöra "märkvärdige Forntidens Lemningar och Minnesmärken" (*Allmän Kungörelse. Uti Nådigste, Circulaire af den 9 April...*). Följaktligen var det inte bara reformen i sig man såg som ett problem utan även jordbrukarna och deras, som man såg det, låga grad av bildning.

Sjöborg arbetade enträget vidare med att ta fram underlag till en lag. Frågan tog ordentlig fart då han gjorde gemensam sak med inflytelserika personer som tidigare riksantikvarien Gudmund Jöran Adlerbeth (1871–1818) och dennes son Jacob Adlerbeth (1785–1844), den kände forn- och folklivsforskaren Leonhard Fredrik Rääf (1786–1872), statssekreteraren Nils von Rosenstein (1752–1824) och inte minst Lars von Engeström (1751–1826), kansler vid Lunds universitet och därtill utrikesstatsminister och chef för Kanslistyrelsen vilket gjorde honom synnerligen inflytelserik, även när det kom till frågor om fornminnesvård. Att lagfrågan hamnade på bordet sporrade även medlemmar inom det Götiska förbundet som grundades av Jacob Adlerbeth 1811 och där även Sjöborg var medlem. Det var en patriotisk sammanslutning där fornforskning och fornvård stod högt på agendan (se Hagström Molins presentation av deras arkiv i detta nummer, s. 31–32).

Hur processen fram till den färdiga förordningens instiftade 1828 gick till är väl dokumenterad. Detta tack vare de förarbeten och andra relevanta handlingar som bevaras i Riksantikvarieämbetets arkiv. Nedan följer en summering av några av de slutsatser man kan dra

av detta material som berör ämnet fornlämn-
ningar (fynd och kyrkliga kulturminnen åter-
kommer jag till i en senare artikel) (se även
Molin 2003, s. 166–177; Hillström 2006, s.

60–72; Jensen 2018, s. 119–138). Om inget
annat anges är källorna hämtade ur Ämbets-
arkiv 2, serie F4:3 och Götiska förbundet och
Jacob Adlerbeths arkiv vol. 6.

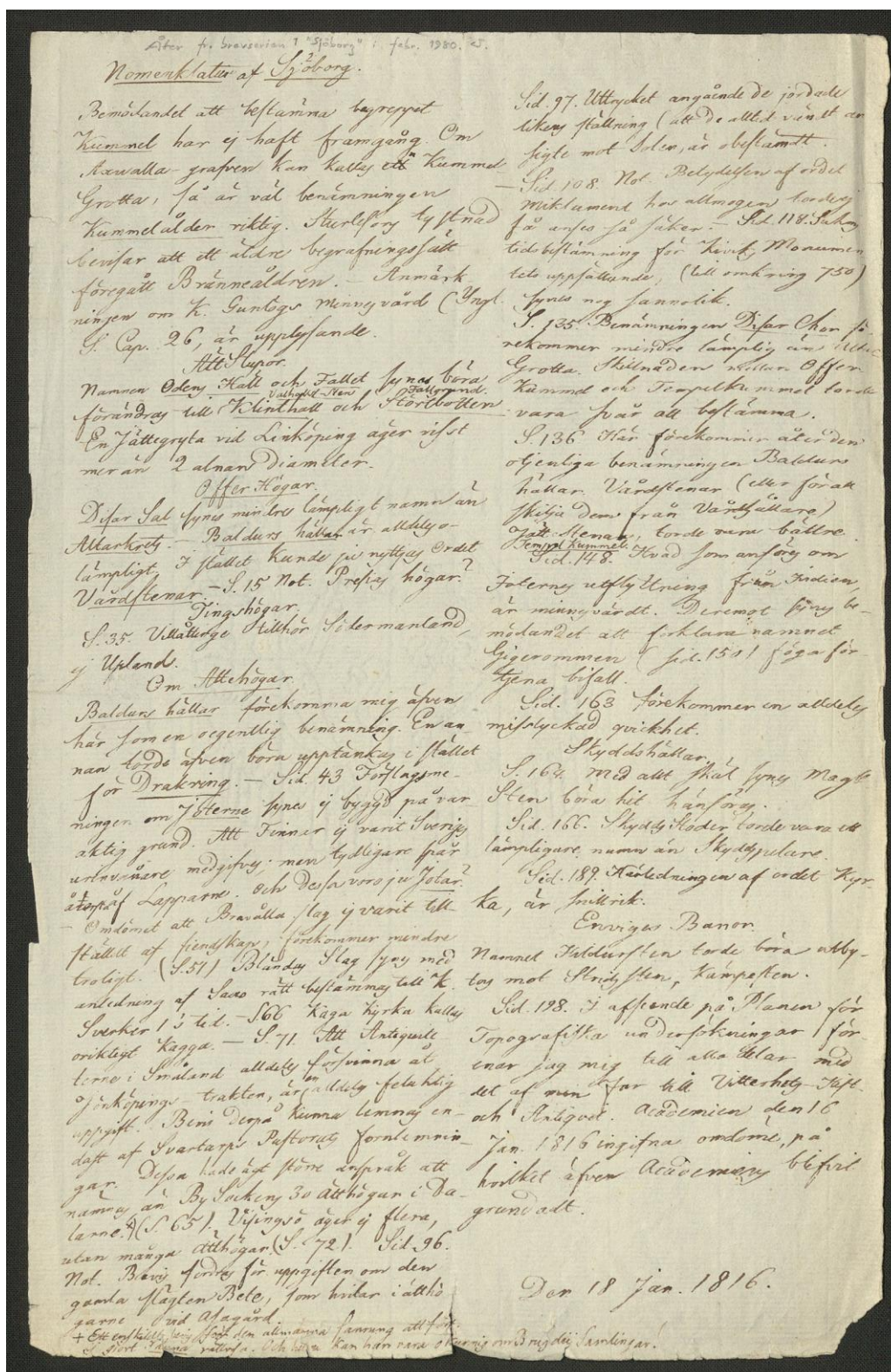

Fig. 1. Utkast till en nomenklatur av Nils Henrik Sjöborg från 1816. Riksantikvarieämbetets
arkiv, Götiska förbundet och Jacob Adlerbeths arkiv vol. 6 (PDM).

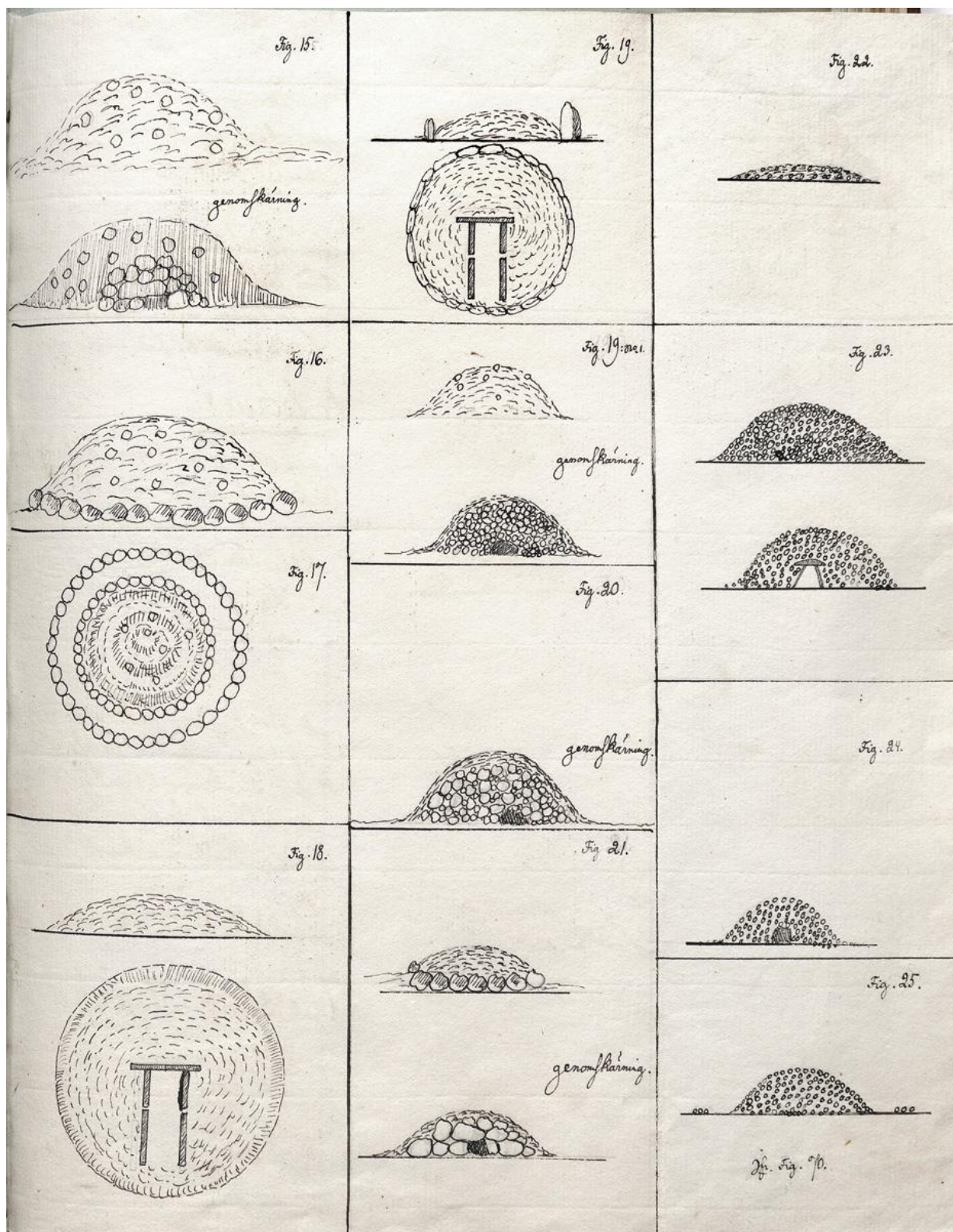

Fig. 2. Det var inte enbart Nils Henrik Sjöborg som fördjupade sig i att klassificera och beskriva olika fornlämnings typer under det tidiga 1800-talet. Detta gjorde även Johan Haqvin Wallman (1792–1853), även han medlem i Götiska förbundet. Här en beskrivning av olika gravhögar och gravrösen. Riksantikvarieämbetets arkiv, Götiska förbundet och Jacob Adlerbeths arkiv vol. 6 (PDM).

Lagarbetet drar i gång

I februari 1814 lämnade von Engeström in ett memorial till Kungl. Maj:t som mynnade ut i att justitiestatsminister greve Fredrik Gyllenborg (1767–1829) och Gudmund Jöran Adlerbeth i oktober samma år fick det formella uppdraget att ta fram ett lagförslag. Till gruppen anslöt snart Jacob Adlerbeth. Eftersom den kommande förordningen skulle ersätta och komplettera flera lagar ingick bland nödvändiga åtgärder att sammanställa och analysera äldre författningar, däribland 1666 års fornlämningsplakat, 1684 års plakat om fynd och hittegoods och 1686 års kyrkolag. En annan åtgärd innebar att ta fram uppgifter om tidigare antikvariska insatser genomförda på regeringens bekostnad. De två viktigaste och ojämförligt mest krävande bestod dels i att skapa en fullständig uppteckning över alla landets fornlämningar, dels att skapa en tydlig nomenklatur. Först när allt detta var genomfört, underströk utredarna unisont, kunde författningsarbetet fortsätta.

I enlighet med den plan von Engeström presenterat låg det på Sjöborgs bord att genomföra de två senare uppdragen. Att skapa en uppteckning över landets fornlämningsbestånd var naturligtvis en omöjlig uppgift. För stöd i arbetet aktiverades flera av Götiska förbundets medlemmar som genomsökte olika landskap i jakten på fornlämningar. Uppdraget att skapa en uppdaterad lämningstypslista och tillika nomenklatur gick desto bättre eftersom Sjöborg var väl bevandrad i ämnet. Redan 1797 publicerade han en nomenklatur, *Inledning til kännedom af fäderneslandets antiquiteter*, och bara året efter han tilldelats uppdraget, 1815, låg en ny liten skrift i ämnet klar och som passande nog kom ut i en ny upplaga samma år förordning blev instiftad.

Frågan vad som skulle betraktas som skyddsvärda fornlämningar var ur ett juridiskt perspektiv känsligt eftersom den främst rörde jordbruket som var den tidens viktigaste nä-

ring. Genom reformer och den pågående ståndsutjämningen, som bland annat innebar att adeln blev av med sin ensamrätt på ypperlig frälsejord, hade det skapats en välmående jordägande bondeklass. Frågan hur man skulle förhålla sig till dem delade, som vi ska få se, in utredarna i två läger.

I utredningsuppdraget ingick att granska ett av Sjöborgs underlag i ämnet. Samtliga inblandade var kritiska till delar av Sjöborgs förslag. Kritiken gällde främst de höga straffen för fornminnesbrott och hans väl generösa krav på fridlysning av fornlämningar eftersom det riskerade att hämma markägarens brukningsrätt. Samtidigt var det viktigt att bötesbeloppen inte var allt för låga för att ”afskräcka från förbrytelser”, insköt Jacob Adlerbeth. I den frågan kontrade Gyllenborg med att inflika att det kunde bli orättvist ifall bötesbeloppen var lika för fornlämningar som var av mindre betydelse som för större och mer värdefulla sådana.

Då man tar del av Gyllenborgs åsikter står det snart klart att han i jämförelse med både Sjöborg och Adlerbeth senior och junior intog en betydligt mer liberal inställning till markägarens rättigheter. Enligt hans mening fanns det ingen anledning att slå in på en hårdare väg eftersom ”jordegares rättigheter böra ömt vårdas”. Vidare ansåg Gyllenborg att markägare borde få avlägsna ”Monument som är flyttbara utan att skadas” om de hindrade bruket av den egna marken. Sannolikt syftade han med ”flyttbara” på runstenar och resta stenar. Där emot, underströk han, borde markägare själva få bekosta återställandet av förstörda monument och därtill ansvara för att ingen utomstående gjorde åverkan på fastighetens fornlämningar. Om någon anmälan inte gjordes kunde det bli tal om böter. Därtill såg han det som viktigt att alla gamla författningar som berördes i den kommande förordningen upphävdes.

32. (Heddeladt Götiska Förbundet vid Stamme den 18 Jan. 1814.)

Vid åtanke af sin alltid bevarade lifsländighet,
borde Sver. Folk med glädje skåda hvart och ett minne-
märke af sina förfäders kraft och konst. Vården om
desa lämningar af flyktade tider, är ofrödig ett icke
ringa befordringsmedel för National andan. Få af våra
landsmän hafva dock tillräckligt insett denna sanning. Våra forn-
tidsminnesmärken hafva ofta blifvit förgätna eller föraktade,
skundom ofredade eller förstörda. Af denna förödelse förete
nästan alla Sveriges landskaper blig, föga hedrande för
vårt tidshvarf. Måtte en vis regering snart fatta en
gräns för denna äverkän; måtte det icke längre tillåtas
okunnigheten eller latförmågheten att onäpft öfkompa eller
ödelägga de fornlemningar, som fosterjorden ännu har att
framvisa.

Sveriges framfarne Konungar hafva med full hägn om-
fattat fornålders minnesmärken. Till deras fredande hafva
åtgärder icke saknats blifvit vidtagna; men desä hafva icke
medfört den verkan, de äfseftat. De i detta äffende utfär-
dade författningar voro i öfvermåttet blotta förmaningar,
icke lagar; ty de saknade nästan alltid de från början
behöfliga straff mot för-
lag öfverträdelse. Medelst
vissa, med tillräcklig makt dertill bemyndigade Embetsmän.

Det emade en nylig, nu upplöst, fornforskare, Professor
vid Kongl. Carolinska Universitetet, Herr N. F. Sjöberg att
erinnra om behöfvet af strängare författningar till ålden
dominansmärken värddande. Anlagandet af hvar i detta äffe-

Fig. 3. Jacob Adlerbeths föredrag som han presenterade under ett av Götiska förbundets möten den 18 januari 1814. Där argumenterar han för vikten av att freda fornlämningar och behovet av en ny förordning eftersom äldre sådana endast fungerat som "förmaningar". Riksantikvarieämbetets arkiv, Götiska förbundet och Jacob Adlerbeths arkiv vol. 6 (PDM).

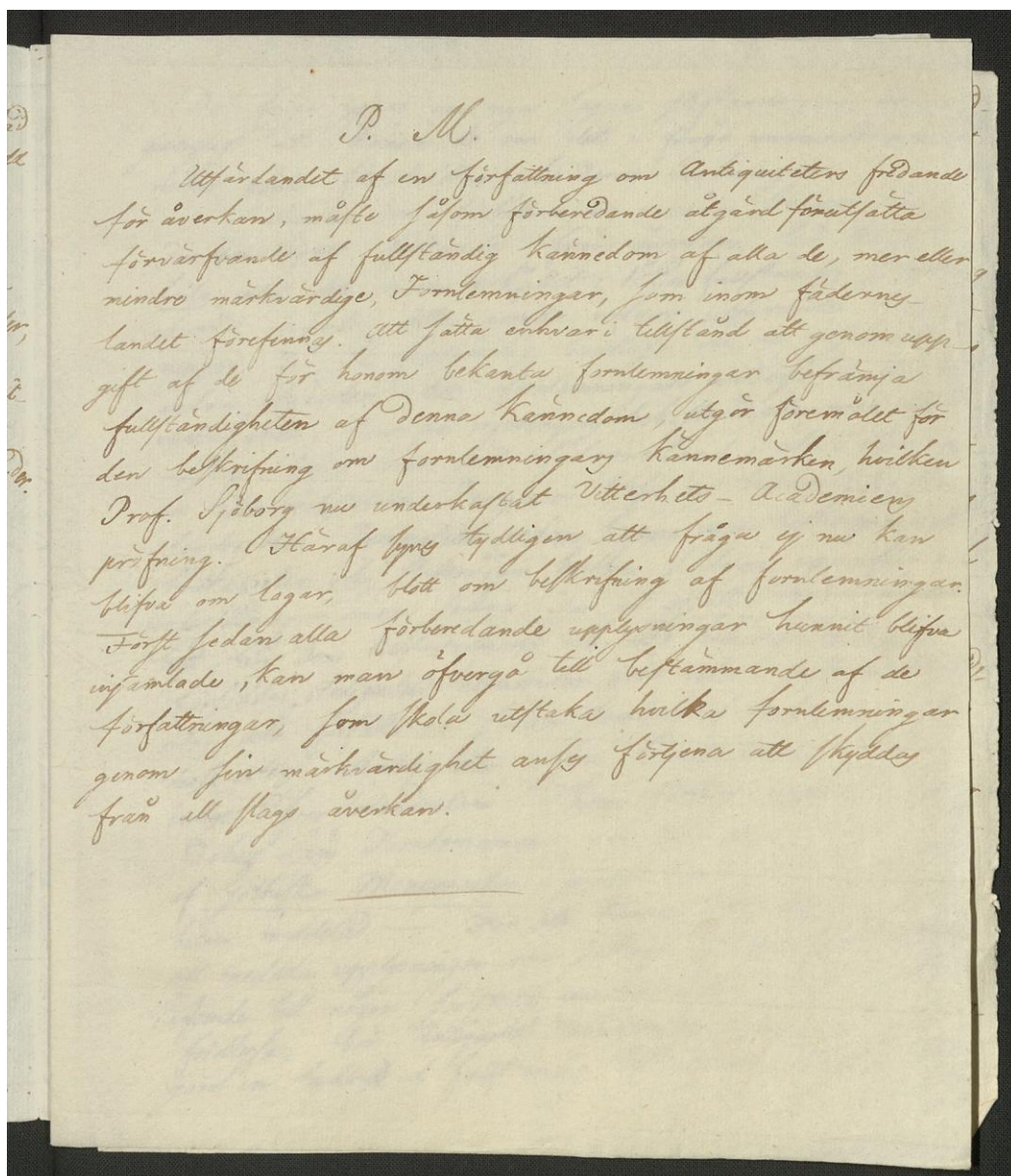

Fig. 4. Jacob Adlerbeths promemoria om hur viktigt det var att skapa en fullständig beskrivning av alla landets fornlämningar och en genomarbetad beskrivning av olika fornlämningstyper innan arbetet med en författning kunde ta sin början. Riksantikvarieämbetets arkiv, Götiska förbundet och Jacob Adlerbeths arkiv vol. 6 (PDM).

Gyllenberg var inte ensam om att vilja värna om jordbrukarens rättigheter. Riksantikvarien Carl Birger Rutström (1758–1826) var i en något senare kommentar, från 1818, inne på samma linje. Enligt hans mening var det inte befogat "att vid högt vite förbjuda aförjning af vissa mindre ättebackar, som utan all historisk märkvärdighet ofta låge i vägen för tilämnade upodlingar i ängar och gården" (Riksantikvarieämbetets arkiv, Ämbetsarkiv 2, Protokoll 1816–1820). Under ett av Vitterhetsakademiens möten betonade justitierådet Marks von

Württemberg (1743–1817) i sin tur "[a]tt i allmänhet stadga, att jordhögar icke utan tillsyn finge uppgrävas, fruktar jag skulle störa äganderätten och lägga band på odlingsfliten" (Gödel 1930, s. 213).

Betoningen av den enskildes rättigheter bottnade till dels i tidens liberala vindar som lade stor vikt vid just äganderätten och att staten enbart marginellt skulle blanda sig i medborgarnas affärer. Den åsikten låg väl i linje med den fysiokratiska läran som tidsenligt korade jordbruket som den viktigaste näringen

för samhällsekonomin och nationens välbefinnande. Att antalet självägande bönder ökat innebar att man nu stod mitt i en potentiell värdekonflikt som riskerade leda till en kraftig obalans mellan ekonomiska, ideologiska och fornminnesvårdande intressen vilket krävde en snabb och smidig lösning.

Ingen likhet inför lagen

Det kan redan här meddelas att förordningen innebar att det tidigare plakatets oinskränkta skydd upphävdes. Om inga hinder förelåg kunde markägaren nämligen ganska säkert räkna med att få tillstånd att ta bort fornlämningar i samband med bygg- och jordbruksarbete. Detta skulle i god tid anmälas till Vitterhetsakademien som sedan hade att göra en bedömning. Om markägaren nekades kunde denne räkna med ekonomisk ersättning som kompensation. Enbart fornlämningar som bedömdes vara en ”synnerlig historisk märkvärdighet” kunde räkna med ett oinskränkt skydd. Med ”märkvärdighet” avsågs monumentala lämningar som helst kunde kopplas till någon viktig historisk händelse eller person.

En omdiskuterad lämningstyp som hamnade i kläm var stensättningar. Enligt en åsikt ”förtjänade” dessa lämningar ”i sig själva ingen fred, om ej en gammal sägen dermed förenar sig, att det var använt till något gammalt bruk”. Detta höll Jacob Adlerbeth alls inte med om eftersom det bevisligen fanns stensättningar som var ”högst märkvärdiga Monumenter” men som inte längre kunde knytas till några sägner.

En annan kontroversiell fornlämningstyp var ”ättestupor” som Sjöborg omnämnt i flera av sina arbeten och även i sin utredning till ny fornlämningslag (notera att ättestupor omnämns i figur 1). Uppslaget kom redan under 1600-talet efter läsning av norröna källor som vid den tiden anlände i en allt stridare ström från Island. I sin kommentar på Sjöborgs arbete påpekade Würtemberg att det ju trots allt handlade om naturbildningar och inte om fornlämningar (se Schück 1943, s. 364).

Ytterligare en fråga det rådde delade meningar om var huruvida den nya förordningen i linje med 1600-talets plakat främst skulle avse fornlämningar på krono- och kronoskattejord eller alla typer av jordar. Till slut enades man

om det senare förslaget eftersom en bodelning mellan olika jordar blivit mindre aktuellt. En annan kontroversiell fråga som tangerade den föregående var om fornlämningar skulle betraktas som kungens egendom eller inte. Både Jacob Adlerbeth och Sjöborg höll på det första förslaget. Sin åsikt presenterade Sjöborg i en ’skuggutredning’ med ett nytt lagförslag där han fastslog att fornlämningar var ”Konungens och Rikets tillhörighet”. En sådan beskrivning kom dock inte med i den färdiga förordningen.

Mot målsnöret

Även om det officiellt var Gyllenborg och Gudmund Adlerbeth som ansvarade i frågan om en ny fornminnesförordning var det Jacob Adlerbeth som var mest engagerad och den som i praktiken hade störst inflytande på det slutgiltiga resultatet. Efter några turer runt 1813–1814 lades författningsfrågan på is i väntan på en genomarbetad nomenklatur och tillika en förteckning över landets samtliga fornlämningar.

Efter flera års avvaktan lyftes frågan igen 1826. Tiden var väl vald. Vid det laget hade flera av Götiska förbundets medlemmar blivit invalda i Vitterhetsakademien som nu på allvar började befatta sig med minnesvårdsärenden. Bland prioriterade frågor var den om en ny författning. Att en ny skiftesreform skulle dra i gång redan året därpå, 1827, spelade säkert roll. Vidare insåg man att det tidigare uppsatta målet att skapa en fullständig förteckning över landets fornlämningar av begripliga skäl inte var realistiskt. ”Att afvakta den tid, då man hunnit känna alla fäderneslandets forntidsminnesmärken, innan nödiga åtgärder vidtagas till deras fredande från förstöring, vore att lemna fri framfart åt den ödeläggelse, för hvilken de så ofta äro blottställda”, fastslog Jacob Adlerbeth.

För att äntligen driva genom en ny lag tillsattes en ny kommitté under ledning av statssekreteraren Magnus Georg Danckwardt (1788–1861). Under resans gång författades en rad promemior och utkast och i arbetet med att processa ärendet ingick återigen Gyllenborg, Rosenblad och Adlerbeth senior och junior. 1828 instiftades så seklets första fornminnesförordning (SFS 1828:28). Med förordningens tydliggjordes förbudet mot att

flytta runstenar och mot att gräva i högar utan tillstånd. Den på längre sikt viktigaste förändringen var att riksantikvarien och dennes ämbete inom Vitterhetsakademien från och med nu officiellt fick det högsta ansvaret för fornminnesvården.

Sammanfattningsvis kan vi konstatera att den färdiga förordningen påverkades av en rad politiska, ideologiska och ekonomiska faktorer som nationalism, konservatism, liberalism,

ståndsutjämningen och jordbruksreformer men också av personliga åsikter som man genom nätverkande försökte förmå andra att ta till sig. Vi kan också sluta oss till att förordningen hade föregåtts av ett långt och målmedvetet arbete för att lösa viktiga frågor. Med andra ord präglades arbetet av ungefär samma faktorer och utmaningar som senare lagutredningar.

Referenser

Riksantikvarieämbetets arkiv

Ämbetsarkiv 2. F4:3, Handlingar rörande akademiens organisation, personal och lokaler. Fornminnesvård och -förordningar 1805–1907.

Ämbetsarkiv 2. Protokoll 1816–1820. [Länk](#)
Götiska förbundet och Jacob Adlerbeths arkiv F1d, vol. 6. [Länk](#)

Litteratur

Allmän Kungörelse Ut i Nådigste Circulaire af den 9 April nästl. år, har Kongl. Maj:t i Nåder täckts anbefalla sådane anstalters vidtagande, hvori genom märkvärdige Forntidens Lemningar och Minnesmärken. 1806.

Gödel, Vilhelm. 1930. *Riksantikvarieämbetet*. Handlingar 41:1. Stockholm.

Hillström, Magdalena. 2006. *Ansaret för kulturarvet: Studier i det kulturhistoriska museiväsendets formering med särskild inriktning på Nordiska museets etablering 1872–1919*. Linköping.

Jensen, Ola Wolfhechel. 2009. ”Fornforskning är att vilja upplyfta nationalespriten”: Om forntidsuppfattning och minnesvård i 1800-

talets nationalisering av Sverige. I Samuel Edquist, Lars Hermanson & Stefan Johansson (red.), *Tankar om ursprung: Forntiden och medeltiden i nordisk historieanvändning*, s. 159–178. Stockholm.

Jensen, Ola Wolfhechel. 2018. *På spaning efter det förflutna: En historia om arkeologiskt fältarbete i Sverige 1600–1900*. Stockholm.

Molin, Torkel. 2003. *Den rätta tidens mått: Göthiska förbundet, fornforskningen och det antikvariska landskapet*. Umeå. [Länk](#)

Schück, Henrik. 1943. *Kgl. Vitterhets historie och antikvitets akademien: Dess förhistoria och historia VII*. Stockholm. [Länk](#)

Sjöborg, Nils Henrik. 1797. *Inledning til kännedom af fäderneslandets antiquiteter*. Lund. [Länk](#)

Sjöborg, Nils Henrik. 1815. *Försök till en nomenklatur för nordiska fornlemningar*. Stockholm. [Länk](#)

SFS 1828:28. *Kongl. Maj:ts och Nådiga Förordning, angående forntida Minnesmärkens fredande och bewarande: Gifven Stockholms Slott den 17 april 1828*. [Länk](#)

Runor, kungalängder och gravyrer

F-samlingen växer fram online

Patrik Granholm och Chris Haffenden

Digitaliseringen av Kungliga bibliotekets F-samling fortsätter att tillgängliggöra tidigare svåråtkomligt källmaterial för forskning och nyfiken utforskning. Sedan förra nyhetsbrevet har ytterligare ett trettiotal handskrifter gjorts tillgängliga via Manuscripta – och denna gång är det samlingens bredd som gör sig särskilt påmind.

Här finns Johannes Bureus' *Adulruna* och andra centrala arbeten inom runologi och

esoterik, Martin Aschaneus' och Jonas Håkansson Rhezelius' regionala dokumentationer från Öland och Estland, samt Elias Brenners avritningar av monument i Finland från 1670-talet. Vi hittar också Johan Peringskiölds kungalängder, ritningar av gravstenar och insamlat lexikonmaterial, liksom Johan Hadorphs anteckningar om rimkrönikan och äldre mynt.

Utvikbar plansch med gravyr av Gamla Uppsala och Mora Stenar ur Erik Dahlbergs Suecia. Ur Johan Peringskiölds Konungatal eller förteckning på Svea och Göta Rikes konungar och drottningar, producerad mellan 1693 och 1795. Fh 13, fol. 13. Foto: Kungliga biblioteket (PDM).

Ovan ser ni ett exempel på hur rikt materialet kan vara – inte minst bildmässigt. Bilderna är gravyr av Gamla Uppsala respektive Mora Stenar, ursprungligen ur Erik Dahlbergs *Suecia antiqua et hodierna* (1698–1701; flera förlagor finns [här](#)) men här återgivna i Peringskiölds senare verk ([Fh 13](#)). Ett exempel på hur äldre bildmaterial cirkulerades och tolkades om i den tidiga kulturarvsdokumentationen.

Tillsammans spänner dessa verk över flera sekel och rör sig mellan olika genrer – från vetenskapliga kataloger och historiska topografier till språkreflektioner och handtecknade bilder.

Vill du ta del av materialet? Alla publicerade volymer finns länkade nedan, och den digitala samlingen växer kontinuerligt. Allt som hittills publicerats hittar du via [den här söklänken](#). Och mer är på väg – håll utkik

Fa, Johannes Bureus' samling, 6 handskrifter:

- Fa 2, Johannes Bureus, *Nativitetsbok* (81 blad). [Länk](#)
- Fa 8, Johannes Bureus, *Discursus metalogicus ex schola Danielis 1629–1640* (218 blad). [Länk](#)
- Fa 10:1, Johannes Bureus, *Monumenta veterum gothorum in patria* (180 blad). [Länk](#)
- Fa 11, Johannes Bureus, *Burerunor* (69 blad). [Länk](#)
- Fa 17, Johannes Bureus, *Varia etymologica* (101 blad). [Länk](#)
- Fa 21, Johannes Bureus, *Adulruna rediviva* (60 blad). [Länk](#)

Fb, Martinus Laurentii Aschaneus' skrifter och samlingar, 6 handskrifter:

- Fb 7, Martin Aschaneus, *Varia miscellanea* (57 blad). [Länk](#)
- Fb 9, Martin Aschaneus, *Liber collectaneus: De monumentis sarcophagicis in Estonia et Livonia. De documentis et diplomatibus Swecorum in Estonia et Livonia. De rebus aliis et actionibus ibidem* (16 blad). [Länk](#)
- Fb 10, Martin Aschaneus, *Collectaneum monumentale runicum* (24 blad). [Länk](#)
- Fb 14, Johannes Messenius, *Collectanea* (ca 110 blad). [Länk](#)
- Fb 15, Martin Aschaneus, *Avskrift av 3 pergamentsbrev rörande Sigtuna* (16 blad). [Länk](#)
- Fb 22, Martin Aschaneus, *Monumenta runica in Ölandia* (26 blad). [Länk](#)

Fc, Jonas Haquini Rhezelius' skrifter och samlingar, 5 handskrifter:

- Fc 2-3, Jonas Haquini Rhezelius, *Propugnacula Ölandica. Monumenta runica in Ölandia comitatu regni sueciae gothiaeque* (95 blad). [Länk](#)
- Fc 3a, Jonas Haquini Rhezelius, *Monumenta runica in Ölandia comitatu regni sueciae gothiaeque. Propugnacula Ölandica* (Avskrift av Fc 3 och Fc 2) (85 blad). [Länk](#)
- Fc 4, Jonas Haquini Rhezelius, *Collectaneum monetale in Ölandia et Smolandia* (21 blad). [Länk](#)
- Fc 7, Jonas Haquini Rhezelius, *Fasti Uplandenses. Teckningar av runkalendrar från Uppland* (15 blad). [Länk](#)
- Fc 9, Jonas Haquini Rhezelius, *Ritningar av vapen i Upplands kyrkor* (22 blad). [Länk](#)

Fe, Åtskilliga arbeten och samlingar, 1 handskrift:

- Fe 10, *Commentarius de linguis variarum gentium. Aqvilonaris monarchiae brevis adumbratio* (ca 85 blad). [Länk](#)

Ff, Johan Hadorphs skrifter och samlingar, 3 handskrifter:

- Ff 1, Johan Hadorph, *De literatura runica* (43 blad). [Länk](#)
- Ff 4, Johan Hadorph, *Myntbook* (184 blad). [Länk](#)
- Ff 8, Johan Hadorph, *Collectanea historica. Anteckningar om rimkrönikan* (ca 170 blad). [Länk](#)

Fh, Johan Peringskiölds samlingar och skrifter, 9 handskrifter:

- Fh 4, Johan Peringskiöld, *Monumenta Sveo-Gothorum. 4. Fjärdhundra. Västmanland, Dalarna* (226 blad). [Länk](#)
- Fh 6, Johan Peringskiöld, *Monumenta Sveo-Gothorum. 6. Södermanland, Närke, Värmland* (453 blad). [Länk](#)
- Fh 13, Johan Peringskiöld, *Konungatal eller förteckning på Svea och Göta Rikes konungar och drottningar* (118 blad). [Länk](#)
- Fh 24, Johan Peringskiöld, *Strödda samlingar till ett Isländskt och latinskt Lexikon* (ca 185 blad). [Länk](#)
- Fh 28, Johan Peringskiöld, *Harda gudir trigar* (119 blad). [Länk](#)
- Fh 31, Johan Peringskiöld, *Miscellanea i koncept och extrakt* (147 blad). [Länk](#)
- Fh 32, Johan Peringskiöld, *Konung Karl Knutssons silfkar, beskrifvit* (10 blad). [Länk](#)
- Fh 33, Johan Peringskiöld, *Originalritningar till gravstenar i Uppsala domkyrka publ. i Monumenta Ullerakerensia* (1719), med anteckningar av Daniel Georg Nescher (28 blad). [Länk](#)
- Fh 34, Johan Peringskiöld, *Strödda anteckningar* (35 blad). [Länk](#)

Fi, Johan Fredrik Peringskiölds skrifter, 1 handskrift:

- Fi 1, Johan Fredrik Peringskiöld, *Index historico-philologicus* (572 blad). [Länk](#)

Fl, Avritningar av kyrkor runstenar, gravstenar m.m., 3 handskrifter:

- Fl 4a, Elias Brenner, *Gamle monumenter i Finland, afritade 1671 och 1672* (91 blad). [Länk](#)
- Fl 4b, Elias Brenner, *Stenar med runor och runeskrift* (385 blad). [Länk](#)
- Fl 5:4, Johan Peringskiöld, *Kyrkor i Södermanland 1685* (67 blad). [Länk](#)

Fm, Skilda skrifter och samlingar, 5 handskrifter:

- Fm 4, Laurentius Andreae, *Om runskriften* (Avskrift av Brocman) (16 blad). [Länk](#)
- Fm 8, Johan Erichson, *Bibliotheca runica* (Avskrift av Brocman) (12 blad). [Länk](#)
- Fm 10, E. J. Björner, *Berättelse om de gamle svears och göthars begravningssätt* (ca 30 blad). [Länk](#)
- Fm 57:13, C. G. G. Hilfelning, *Teckningar av runstenar i Hälsingland* (7 blad). [Länk](#)
- Fm 68:2, *Om runstavar* (27 blad). [Länk](#)

KONTAKTUPPGIFTER

Ola Wolfhechel Jensen: ola.jensen@raa.se

Chris Haffenden: chris.haffenden@kb.se

Christopher Natzén: christopher.natzen@kb.se

Emma Hagström Molin: emma.hagstrom.molin@raa.se

Magnus Källström: magnus.kallstrom@raa.se

Matilda Ekström: matilda.ekstrom@raa.se

LÄNKAR

[RiViH-projektets hemsida](#)

[Meddelanden från RiViH-projektet 2025 nr 1](#)

REFERENSGRUPP

Hanna Hodacs, Institutionen för idéhistoria, Uppsala universitet

Lasse Mårtensson, Institutionen för nordiska språk, Uppsala universitet

Maria Cavallin-Aijmer, Institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet

Richard Pettersson, Institutionen för kultur- och medievetenskaper, Umeå universitet

Anders Gustafsson, Institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet

Christopher Natzén, Kungliga biblioteket

Matilda Ekström, Riksantikvarieämbetet